

Zippelius

ՀՐԱՇՎ
ՊՈՂԱԿԱՐ

ԿԱՐՈՏ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՄԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1965

ԿԱՐՈՍ

(Ա.ս. f.)

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Գլուղն Արագի ափին էր»

Գարնանը, երբ վարարում էր գետը, տանը նստած՝ կլսեիր նրա ալիքների մոնշունը, ուշ աշնանը՝ նրանց մեղմիկ ծփանքները։ Առավոտ շուտ Մասիսն ու Բարդուղյան լեռներն այնքան մոտիկ ու հստակ էին երեսում, որ թվում էր, թե ձեռքդ պարզեց նրանց լանջերից մանդակ ու խավրծիլ կքաղես։ Բայց ամենից շատ Մայր Արաքսն ու Հայկական լեռները, այդքան մոտիկ ու այդքան հեռու, գեղեցիկ էին երեսում ամուսնության լուսնյակ գիշերներին։

Գյուղում ոչ ոք դաշտապահ Առաքելի նման չէր տեսնում ու չէր զգում այդ գեղեցկությունները, չնայած շկար մարդ, ոք իրեն ավելի խելոք չհամարեր նրանից ու շծաղրեր նրան։ Գուցե պատճառը դա էր, որ, վեց ու կես տասնամյակ աշխարհում ապրելուց հետո էլ, Առաքելը խուսափում էր մարդկանցից, լուր էր մնում նրանց շրջանում և եթե խոսելիք էր ունենում, խոսում էր կամ անասունների, կամ դաշտերի հետ։ Նրանց էր պատմում իր մտքերն ու մտադրությունները, իր վշտերն ու ցավերը։ Եվ, ինչ թաքցնենք, այդ ամենի համար ծաղրում էին Առաքելին, նրա «մի տախտակը պակաս» էին համարում։

Անարդար էին։ Առաքելը պակասավոր մարդ չէր։ Պարզապես նրա բնավորությունն էր այդպես։ Մենակություն էր սիրում ու լավ էր զգում իրեն հանդ ու դաշտում, մարդկանցից հեռու։ Իր ամբողջ կյանքում նա դաշտապահ էր եղել, պաշտ-

պանել էր ցանքսերն ու մարգագետինները նախիրներից, լոռաբացից մինչև արևամուտ, մահակը ձեռքին քայլել էր՝ հովտից հովիտ, սարավանդից սարավանդ։ Հանգստացել էր՝ ժայռերի տակ խոնավ կանաչի վրա փովելով, կամ գետափին՝ ականջը ձայների, հայացքը՝ զուլալ ալիքներին։ Ասում էին, որ նրա հայրն էլ դաշտապահ է եղել, պապն էլ։ Ուրեմն բնոթյան սերը ժառանգական էր Առաքելի մեջ, գալիս էր պապից ու հորից։ Եվ հիմա, երբ նա արդեն, ինչպես գյուղում էին ասում, «ղուռուխչի» չէր այլևս, տիրում, ծանծրանում էր։ Ու գարծյալ դաշտ էր գնում, ժամերով թափառում արտերում, նայում էր, թե որտե՛ղ ինչպես են աճել ցանքսերը, նստում էր թմբերի վրա, նայում հեռաստաններին, Մասիսներին ու Բարթուղյան լեռներին։ Աշքերը կկոցած, արևելքից արևմուտք ձգվող լեռների կույտերի մեջ որոնում էր այն գյուղերը, որոնցով քանի-քանի անգամ էր անցել «երկրից» այստեղ և այստեղից երկիր վերադարձել։ Հիմա «երկիրը» հեռու էր ու անհասանելի, բայց աշքիդ առաջ։ Կարող էիր միայն նայել հարազատ վայրերի կողմը։ Եվ Առաքելը նայում էր՝ առավոտ, երեկո, գիշեր, ցերեկ։

Ամռան գիշերները շոգին դիմանալու համար քնում էին տափակ կտուրներին։ Ի՞նչ գեղեցիկ էր աշխարհը։ Լուսնի շողքերը փշրվում էին գետի ալիքների մեջ, հայելու հազարավոր կտորտանքսերի նման փայլվում էին՝ շողքեր նետելով երկինք, Մասիսները ոտից գլուխ սպիտակ, լուսեղեն, երկնքին միացած, մոտենում, կանգնում էին ուղիղ Արազի էն ափին, Առաքելի աշքերի մեջ։ Թե սիրո ունես, դիմացիր։ Ուրիշները, որքա աշխատանքից հոգնած, դադրած, քնում էին խոր քնով, իսկ Առաքելը քնել չէր կարողանում։ Նայում էր կաթնագույն ժշուշի մեջ լողացող լեռներին ու մեկիկ-մեկիկ հիշում էր նրանց վրայով անցնող ճանապարհները, կածաններն ու արահետները։ Մտքով քանի հազարերորդ անգամ անցնում էր այդ ճանապարհներով, իջնում լեռների մյուս երեսը։ Քորուն ու Մուսուն գյուղերի կանաչ, տարածուն մարգագետիններով, Արծափ բարձրադիր գյուղի մոտով, արծաթաշղող գետափերով գնում էր, գնում, բարձրանում ծանոթ լեռներն ու

իշնում ճանաշ հովիտները ԵՎ հասնում էր «երկիր», իրենց գյուղը, ուր դաշտերի, արտերի ու մարգերի տերն էր եղել վադ պատանեկությունից մինչև գաղթը, ուր որոտում, սար ու ձորով մեկ դմդմբում էր նրա ձայնը, և, այդ ձայնից սարսափած, հովիտներից լեռներն էին փախչում մարդ ու անասուն, գող ու գազան:

Նրա երևակայության մեջ այնտեղ հիմա դաշտերն անտեր էին, լուս ու ամայի, ձորերում միայն ոռնում էին քաղցած գայլերը, գյուղերն անտեր, «խարաբա», հութի խոտերն ու եղինջները ծածկել էին տները, աղբյուրների ակունքները փակվել էին, նրանց առջեկ գուտերը մամոռտել: Այդպես, և միայն այդպես էր պատկերացնում Առաքելը՝ իրեն հարազատ «երկիրը», ու սիրտը ներսում վառվում, խորովվում էր: ԵՎ ու ոքի մի խոսք չէր ասում այդ մասին, ոչինչ չէր ասում նույնիսկ որդիներին՝ Արամին ու Տիգրանին:

Արամը գյուղական խորհրդի նախագահն էր, զբաղված էր մեծ-մեծ գործերով: Տիգրանը գյուղի «կոմսոմոլների» քարտուղարն էր: Տոն օրերին տղաները գյուղի հրապարակում ճառեր էին ասում խորհրդային իշխանության մասին, որ ժողովրդին փրկեց կոտորածից ու սովից: Որդիների պատվի համար, թե նրանցից վախենալով, հիմա Առաքելին առաջվա պես չէին ծաղրում: Ճիշտն ասած, ինքն էլ իր տղաներից քաշվում, վախենում էր իր հարազատ որդիներից: Զէր հետաքրքր քըրվում նրանց գործերով, գյուղի վեճերով ու աղմուկներով, չնայած թաքուն, հոգու խորքում հպարտանում էր, որ մեծ ու փոքր լսում էին Արամին, որ ջահելների մեջ բոլորից աշքաբաց տղան, ասում են՝ իր Տիգրանն է: Զէր բացվում տղաների մոտ մանավանդ մի երկու տարի առաջ եղած մի վեճից հետո: Երկու տարի առաջ, ամեն անգամվա պես պատի տակ, արեի դեմ՝ կոճղի վրա նստած, նայում էր լեռներին: Ու խորին հառաշանքով ինքն իրեն, ինքն իր համար շշնչաց.

— Վա՞յ, ընկե՛ր Ստալին, բալքի դու լե քո թախտից գլորիս, հորի՝ մեր երկիր թողեր իս թուրքին...

Արամը լսեց, բարկացավ հոր վրա, խիստ խոսքեր ասաց նրան: Երեկոյան Տիգրանն էլ եկավ տուն: Երկու եղբայր միա-

ցան իրար, ինչ ասես որ շասացին հորը: Մայրն էլ տղաներին էր պաշտպանում, հարձակվում էր Առաքելի վրա:

Բարկացած որդիները հորը բացատրում էին, որ այդ խոսքը լսողները խորհրդային իշխանության հակառակ մարդ կհամարեն նրան ու տղաների վրա էլ կկասկածեն, որ այդ խոսքը, իսկապես, թշնամու խոսք է, և իրենց հայրն անխելք լինելով՝ կրկնում է:

Վեճն ու կոիվն այնտեղ հասան, որ Առաքելը զղաց իր գործած մեղքի համար, թողություն խնդրեց որդիներից:

— Ես անուսում մարդ իմ, մատաղ: Զեր հոր ներող եղեք.... Երդում կենիմ, լառ, որ ոչ հակա իմ, ոչ լե թշնամի... Էղ խոսք լե ուրիշի խոսք չէր, իմ սրտեն ելավ...: Ես շնորհակալ իմ խորհրդային իշխանութենեն, զուրբան....: Թե որ մեր երկիր լե մի օր մըզի տան, ես լե բոլշեկի կգրվեմ: Երդում կենեմ ձեր առաջ, մատաղ, որ կգրվիմ...

Առաքելը շհասկացավ, թե ինչու իր այդ անկեղծ, «սրտից» ելած խոսքերը նույնպես բարկացրին որդիներին:

— Դու քո տղերքի թշնամին իս, հալիվոր,—վրա տվեց կինը,— հորի՝ քու գլխուց դուրս բաներ կխոսաս: Ողորթ է, որ կըսին խելքից պակաս իս....

Մի շաբաթից ավել որդիները հարազատ հոր հետ չէին խոսում: Դրսում էլ կարծես թե շփոթված ու վախեցած էին:

Եվ այդ օրվանից Առաքելը լուր էր մնում նաև իր հարազատ ընտանիքում: Առաջվա պես ուրախանում, հպարտանում էր որդիների համար, բայց չէր բացում սիրտը նրանց մոտ, վախենում էր: Իսկ սիրտը հաճախ էր լցվում պոռնկեպունկ, լցվում էր տխրությամբ, կարոտով, խնդրությամբ ու լացով: Այդպիսի դեպքերում առաջվա պես գնում էր դաշտերը, խոսում էր կանաչների ու ջրերի հետ, երկնքի, արևի, գետերի ու սարերի հետ: Շոյում էր, օրինակ, սիրեխի երկարավուն, մուգ կանաչ տերեր և քնքությամբ հարցնում էր.

— Հորի՝ էս տարի նվազ իս, մատաղ... համբերե, քու հույս մի կտրե, միգուցե երկինք խղճա, անձրկ իտա քըզի...

Կամ նստում էր Արազից դուրս եկող առուների ափին, նրանց զուլալված ալիքներին նայելով, խոսում էր:

— Գինամ, մատաղ, թինգյոլեն կիգաք...: Հազար երնեկ ձրդի, որ պագեր իք երկրի հողն ու կանաչ, անցեր իք մեր ձորերով ու դաշտերով... երկրի հովն ու զով բերեր իք ձեր հետ...»

Ու բոռվ ջուր էր վերցնում, խմում էր ծարաված, կամ քսում շոգից այրվող դեմքին, հեռուներին նայելուց հոգնած աշքերին: Ու տուն էր վերադառնում ուշ երեկոյան, նստում էր դուան առաջ ընկած կոճղին, «ղույլասար» թութուն էր ծխում ու նայում աստղերին: Նույն աստղերն էին, ինչ-որ դեռ ջահել տարիներից տեսել էր երկրում. երկնքի նույն ճանապարհներով էին շարժվում: Միայն թե այդ աստղերն այնտեղ ավելի մեծ էին, ավելի փայլուն ու մոտիկ: Այստեղ աստղերը երկրից հեռու էին ու գունատ:

Երկար նայում էր երկնքին, նայում էր, նայում, ծխում ու մտածում: Հետո, եթե ամառ էր, բարձրանում էր տանիք, պառկում էր մեջքին ու մնում այդպես երկար, երկար: Տղաները տուն էին գալիս հաճախ կես գիշերն անց, գալիս էին՝ քարձրածայն խոսելով ու վիճելով: Մայրը վեր էր կենում, ուտելու բան էր տալիս նրանց ու գալիս, պառկում էր նրա կողքին, առանց հետը խոսելու, առանց մի բան հարցնելու որովհետև գիտեր, որ Առաքելը պատասխան չուներ նրա հարցերին: Այդպես լուսադեմին կփակվեին աշքերը, որ առավոտ կանուխ վեր կենա, կովն ու հինգ ոշխարը դաշտ տանի, հեռանա մարդկանցից, ինքն իր հետ լինի, կովի ու ոշխարների հանդերի ու դաշտերի հետ:

Այսպես անցնում էին օրեր, շաբաթներ, ամիսներ, տարին Արամն ամուսնացավ, հարս բերին տուն: Մի տարի հետո նորածնի ճիշ լսվեց Առաքելի հարկի տակ: Տիգրանը գնաց քաղաք սովորելու, նոր մեքենաներ երեացին դաշտերում, նոր տներ ու դպրոց շինեցին գյուղում: Ամեն օր փոխվում էր մի բան, մյուսը մոռացվում: Նույնիսկ Առաքելի կինը՝ Սանամ Ֆարեն, Արամի ու հարսի կամքով փոխել էր հին շորերը, նորերն էր հագել, որ բերել էին քաղաքից, գլխաշորերը հանել, գլուխը բաց էր ման գալիս: Իսկ Առաքելը դարձյալ նույնն էր, հաստ ու թափ, գորշ բեղեր, որ երկու կողմից իշնում էին ծնոտի վրա, գլխին հին, մորթե փափախ, որ դեռ երկրում ինքն

Էր կարել մի ամսական գառան մորթուց, բուրդը հիմա թափ-վել, սև կաշին էր երևում, ոտքերին տրեխներ էին և ձեռքին՝ դաշտապահի հին, ավանդական մահակը:

— Մեր նախագահ Արամ դեռ աշխարհ չէր եկեր, որ Առաքել էդ փափախ կդներ, էդ կոպալ կառներ ձեռքն ու դաշտեր կիշներ,—ասում էին տարեկից ծերունիները բարի ծիծաղով:

Այդ խոսքերը լսում էր Առաքելն ու ոչ մի ուշադրություն չէր դարձնում:

— Այ հալիվոր, ամոթ է, գոնե քու տղերքի պատիվ պահե, որ վազիր-նազիր ին գեղի մեջ,—կշտամբում, համոզում, ինդրում էր Սանամը:

Բայց Առաքելը դարձյալ նույն Առաքելն էր մնում, ոչ կորցնում էր որևէ բան ունեցած շունեցածից, ոչ էլ նորն էր գտնում նորացած աշխարհի մեջ: Գորշացել էին մազերը, կարծես մոխիր էին ցանել գլխին: Խսկ ուսերն ամուր էին, թեսերն առնացի, կուրծքը՝ ժայռի պես անդրդվելի: Ծերանում էր, բայց չէր կոանում, հնանում էր, բայց չէր կոտրվում, վառվում էր, բայց չէր մոխրանում դաշտապահ Առաքելը:

Վաղուց բոլորն ընտելացել էին Արագի ափի իրենց նոր վյուղին: Ծիրան, գեղձ ու խաղող էին մշակում, որ չէին տեսել «երկրում», ուրախանում էին իրենց բերք ու պտուղով: Աշխատանքի ու նոր հոգսերի մեջ մոռանում էին, որ այս գյուղում հաստատվեցին երկրին մոտենալու համար, մոռանում էին հին տարազներն ու հայրենի բարբառները: Այդ ամենքտեսնում էր Առաքելը, հոգու խորքում ցավում էր, որ այդպես է, բայց չէր բողոքում, չէր ապստամբվում: Հանդի ու դաշտի մարդ, ի՞նչ է հասկանում աշխարհից:

Միայն մի անգամ շղիմացավ, տանը կնոջը թեթև ծաղրանքով ասաց.

— Սանամ, հորի՝ դու լե կոմսոմոլ չգրվիս...

Ակնարկում էր կնոջ նոր հագուստները, ակնարկում էր, որ գլուխը բաց տնե-տուն ու գյուղամեջ է գնում, տղաների ու հարսի կողմն է պահում: Լեզվանի Սանամը հասկացավ Առաքելին և, ինչպես միշտ, խոսքի տակ շմնաց.

— Սև գա վրե՛դ, դու լե ըսիս բա՛ն հասկցա աշխարհից, աշ-

խըրքեն բեխաբար, խեղճուկրակ Առաքել։ Ուրիշի լե կծաղ-
րիս, երնեղկ քըզի...

Հարսը ծիծաղեց, հավանություն տալով սկեսրոջ խոսքե-
րին։ Ինչպես միշտ, պարտվողն էլի Առաքելը եղավ։ Սանամր
դեռ պիտի շարունակեր։

— Լավ, լավ, իմ գոմեշ փախավ, — կտրեց Առաքելն ո-
մահակը վերցրեց, — Գնա գրվի. քըզի արգելող չկա...»

Ու դուրս եկավ։ Սարյակները ճովողում էին տների քիվե-
րին, կարմրում էին ծիրանենիների սաղաթները, վառվում
էին կլորակ խարույկների պես։ Օդը հստակ էր, լվացված
բյուրեղապակու նման թափանցիկ, լեռները մոտեցել էին
Արաքսի ափին։ Կանգ առավ, նայեց, ով գիտի քանի հազար-
երորդ անգամ։

— Ո՞ւր կնայիս, Առաքել, — կանչեց նրա տարեկից, երկ-
րից դեռ ընկեր-մտերիմ Մուշեղը, — քոռնաս լե, շտեսնիս, հո՞-
րի քու աշքեր կցավցում...»

Առաքելը մեխվել էր կանգնած տեղում ու դառը ժպիտով
նայում էր Մուշեղին, այն մարդուն, հին ընկերոցն ու տարեկ-
ցին, որին հավատում, վստահում էր, որի առաջ իր սիրտը չէր
ծածկում, որի մոտ, եթե երկուսով էին, լուս չէր մնում։ Մու-
շեղն էլ երկրում դաշտապահ էր, հարևան գյուղացի։ Այնտեղ
ամեն օր հանդիպում էին իրար, մաղախներից հանում կարմիր
գարե բոքոնները, լոռ ու պանիր ու որևէ բարձրագիր տեղ,
ժայռի վրա նստած, ուտում էին, նայելով հեռուները ձգվող
հովտին, որի մեջտեղով հոսում էր Մուրադ գետը՝ հայկական
Արածանին, իսկ նրա ալիքների մեջ խայտում էին դեղնիկ
ձկներ... Քանի անգամ դաշտում սումիրա են բացել ինքն ու
վանքեցի Մուշեղը, քանի անգամ դեղնիկ ձուկ են խորովել
միասին ու նպատ լեռան լանջին նստած՝ նայել են դուրաննե-
րին՝ ցորենի կարմրած արտերին, մինչև ուշ աշուն միշտ կա-
նաշ, շողացող մարգաղետիններին, երկրի գույներին ու կա-
պույտ, խոր երկնքին։

— Քոռնաս լե, շտեսնիս, — կրկնեց Մուշեղը մտերմա-
բար, ցավով։

Առաքելը խոր հառաշեց.

— Քու բերան կոտրի, Մուշեղ, որ մեկ լե էդ խոսք չըսիս...

Ու երկուսով լուս քայլեցին գլուղից դուրս: Քայլում էին կողք-կողքի, խոսում էին իրար հետ մտքով, ծխում էին ու հիշում հայրենի եզերքները:

Աշուն էր, դաշտերը դեղնել էին: Գյուղից դուրս կանգառան, նստեցին մի թմբի, հայացքները դեպի հարավ: Ու երկուսն էլ այդ վայրկյանին տեսնում էին հայրենի գյուղերը. Վանք գյուղը՝ նպատ լեռան ստորոտին, Դիտակը՝ դիմացի լեռների վրա, ուրկից երեսում էր Զիրավի դաշտը, որ սկսվում էր նպատի ստորոտներից, երկարելով դեպի արևմուտք, գնում կորչում էր կապույտ մշուշի մեջ, ձուլվում երկնքին: Հիշում էին արևածագերը, երբ նպատ լեռան ստվերը փոփում էր մարգագետինների վրա և Արածանու վճիտ ալիքներին, և վերջալույսերը, երբ կանաչ հովիտներն ու Արածանին հեղեղվում էին ժիրանիով:

Մինչև մթնշաղ նստեցին թմբին, և ոչ մեկը մի խոսք չարտասանեց: Ասելիքներն արդեն ասել էին իրար հանդիպելու առաջին րոպեներին: Լուս գնացել էին դաշտ, լուս էլ վերադարձան: Մուշեղի տան մոտ, իրարից բաժանվելու պահին Առաքելը շշնչաց.

— Վայ, քու բերա՞ն կոտրեր, Մուշեղ...

Մի քանի ժամ առաջ եղած խոսակցության վերջին արձագանքն էր դա:

Գիշերն անհանգիստ քնեց Առաքելը: Քնի մեջ խոսում էր ինքն իր հետ, անհասկանալի բառեր մրթմրթում, խորը հառաշում: Մի անգամ էլ գոռաց, ահեղ ձայնով, ինչպես այն վաղընջական օրերին, երբ տեսնում էր, որ նախիրները ոտնակոխ են անում ցորենի արտերը, և նրա գոռոցից դղրդում էին սար ու ձոր:

Սանամն արթնացրեց ամուսնուն.

— Ի՞նչ եղավ քրզի, հալիվոր...

Առաքելը աշքերր տրորեց, նայեց աջ ու ձախ, նայեց կնոջք:

— Ի՞նչ երազ տեսադ, — կրկին հարցրեց կինը:

— Երկիրն էի գացեր, արտեր կավիրեին, հերսոտա...

— Սկը գա վրեդ, — ծիծաղեց Սանամը, — երկիր լսելով
պիտի մեռնիս...

Երկրորդ անգամ Առաքելը փնչալով, մոնշալով արթնացավ
լուսաղեմին:

— Ի՞նչ եղավ քրզի, մարդ...

Առաքելը բարկացավ.

— Իյա՛, չթողիք երա՞զ լի տեսնամ...

Մյուս գիշերն էլ ծանր գիշեր եղավ:

Սանամն արդեն անհանգստանում էր:

— Առաքել, զուրբան, ի՞նչ պատահավ քրզի...

Առաքելը շորերը հագավ, մահակը վերցրեց ու դուրս
եկավ, նստեց դոան առջեկի կոճղին: Սանամն էլ գնաց նստեց
նրա կողքին: Մինչև այդ օրերը Առաքելը երբեք չէր գանգատու-
վել անքնությունից: Ի՞նչ պատահեց, ի՞նչ եղավ:

Կնոզ հետ հոգով հաշտված, բարի, հանգիստ ձայնով Առա-
քելը բացատրեց.

— Իմ սիրտ կցավե... Երկիր ինձի կկանչե...

Սանամը վախեցավ: Հանկարծ «շծոփ» Առաքելը: Եվ գո-
րովանքով փաթաթվեց ամուսնուն:

— Ե՛լ, Առաքել, ե՛լ գնա դաշտն ման արի, զվոնե, միտքդ
ու հոգիդ քիչ մ' հովցու...:

Առաջին անգամ չէր, որ «զուռուխչի» Առաքելը մահակն
առած դաշտ էր գնում գիշերով:

Գանդաղ վեր կացավ կոճղի վրայից: Գնաց:

Վերադարձավ տուն, երբ արդեն բարձրացել էր արել:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Այդ դեպքից մի քանի օր հետո, արել դեռ չծագած, գյուղի
ներքին թաղով մեկ լսվեց Սանամի ծղրտոցը: Հարեանները,
ով արդեն շորերը հագած, ով շտապ հագնելով, վազեցին Առա-
քելի տան կողմը: Քանի գնում, Սանամի ծղրտոցն ավելի
բարձր ու սուր էր դառնում, հասնում էր գյուղի հեռավոր
տները:

Արագի ափի այդ մեծ գյուղն ամբողջովին իրար անցավ։ Առաքելի տան առջև հավաքվեց մի ամբողջ ամբոխ՝ ծեր, երեխա, կին, տղամարդ։ Սանամը հիմա երգելով գովում, գովառանում էր Առաքելին, ողբալով նրա կորուստը։

— Քո տանջված հոգուն մեռնիմ, Առաքել ջա՞մն...

«Ճան»-ը երկարում էր, երկարում, գեղգեղում, թրթուս տանիքների վրա, ցնցող բոթի նման մտնում բակերը, քնիք արթնացնում էր երեխաներին։ Եվ գնալով ավելի ու ավելի էր ստվարանում ամբոխը դժբախտության հանդիպած տան առաջ։

— Ի՞նչ պատահավ քրզի, Առաքել ջան, — էս ի՞նչ սկ բեռիր մեր գլխուն Առ-ա-քե՞լ...

Բայց իսկապես, ի՞նչ էր պատահել։

Սանամը պատմում էր երգելով։

— Իրիկուն Առաքել շկար։ Ասի միգուցե գնացեր է դուրս հովնալու...։ Գիշեր ելա նայեցի՝ շկա՞ր...։ Լուսադեմին նայեցի՝ շկա՞ր...։ Զկա՞ր, շկա՞ր...։ Առաքել շկա՞ր...։ Մեր տուն քանդեց, մեր գերաններ փլցո՞ւց, Առաքել շկա՞ր...։

Արամը բարկանում էր մոր վրա, որ լոի, ամբոխին առաջարկում էր, որ ցրվեն։ Բայց ոչ Սանամն էր լուսում, ոչ ամբոխն էր ցրվում։ Ընդհակառակն՝ ավելի ու ավելի էին շատանում ժարդիկ, գալիս էին գյուղի ամենահեռու ծայրերից։ Արամի հրամանով մի քանի հոգի վազեցին գյուղի բոլոր կողմերը՝ շրջակայքը նայելու Զէ՞ որ Առաքելը սովորություն ուներ նույնիսկ գիշերները դաշտ դուրս գալու Ոչ մի հետք չգտնելով, վերադարձան։ Վերադարձան նաև այն տղաները, որոնց Արամը հարեան գյուղն էր վազեցրել, ստուգելու, թե հայրն իր ամուսնացած աղջկա տունը չի՞ գնացել։ Ո՞վ գիտի, երեկի խելքը փշել է ու մահակն առել, գիշերով գնացել է աղջկա մոտ։ Այնտեղ էլ չէր եղել։ Աղջիկն ասել էր, թե մի տարի կլինի հայրն իրենց կողմերում չի երևացել։

Լաց ու կոծից Սանամի շունչն արդեն կտրվում էր։ Արամը, վերջապես, կարողացավ դաշտ քշել ժողովրդի մի մասին՝ բամբակ հավաքելու, տարեցները մնացին բակում գլխահակ կանգնած։ Արամը հիմա նստել էր դուան կոճղին, որտեղ հայրն

էր նստում միշտ, գլուխն առել էր ափերի մեջ ու մտածում էր։ Նրա կողքին նստել էր վանքեցի Մուշեղը, լուր շիբուխ էր ծխում։

Ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, թե ինչ պատահած կլինի Առաքելի հետ։ Ենթադրությունները խելքից ու մտքից այնքան հեռու բաներ էին, որ ոչ ոք բարձրաձայն չէր ասում. գուցե գիշերը դաշտում զաղաննե՞րն են հոշտել, գուցե սպաննե՞լ են, կամ գուցե Արա՞զն է գցել իրեն։ Բայց ո՞ր գելն ու բորենին կարող էին հոշտել «զուռուխչի» Առաքելին, ինչո՞ւ պիտի սպաննեին նրան, ո՞ւմ ինչ էր արել խեղճուկրակ Առաքելը, Արազն էլ ինչպե՞ս կարող էր նրան խեղճել, ուշ աշնան այս օրերին քշացած, ծանծաղացած, լոիկ-մնջիկ Արազը։

— Ե, լավ, ո՞ւր պիտի երթար, ի՞նչ պիտի պատահեր, — քրթմնջաց ծերունի Մուշեղը, բերնից «զույլասար» թութունի մուգ ծուխ բաց թողնելով բեղերի ու հոնքերի գեղնացած մազերի մեջ։ — Ո՞ւր կորավ։ Մարդ լե կորի՞՝, մարդ չոփ չէ, ասեղ չէ, թել ու սամթել չէ։ Մարդ ինչպե՞ս պիտի կորի։

Այդ կարեկցական, տխուր խոսքերն ավելի բորբոքեցին Սանամին։ Շրջազգեստի փեշով աշքերը ծածկելով, նա դարձալ սկսեց երգով ողբալ Առաքելի բախտը։

— Բավական է, մարե, վերջ առւր, — համբերությունն արդեն հատած, բարկացավ Արամը։ Նրան թվում էր, թե ինչ որ դավադրություն է կատարվել իր գեմ, որից տեղյակ են այս ծերուկ Մուշեղը, որ այսպես անմեղ-անմեղ խոսում է, և իր մայրը, որ այսպես գյուղով մեկ ողբում է։ Զէ՞ որ ուրիշ անգամ էլ հայրը, առանց մեկի բան ասելու, որեէ գյուղ էր գնացած լինում ու վերադառնում էր երկու-երեք օր հետո։ Այս անգամ ինչո՞ւ այսպես լաց ու կոծ, սուգ ու շիվան սկսվեց։

Որպես պատասխան տղայի սաստող խոսքերին, մայրն սկսեց երգել.

— Քու խիղճ քըզի չ'տանջե՞, անաստված, հո՞րի քու հոր տնեն դադարգուն էրիր, սար ու չոլ գցեցիր, անխիղճ որդի, անաստված զավակ....

— Համբերե, Սանամ, համբերե, — միջամտեց Մուշեղը, — էղ խոսք չէ, որ կըսիս Արամին... Արամ ի՞նչ մեղավոր է...

Մարդիկ լուս ցրվում էին և հենց Առաքելի տնից հեռանում էին թե չէ, սկսում էին աշխույժ խոսել, ենթադրություններ անել.

- Իրեն թալեր է Արագ, ինչ կուզիք, ըսեք...;
- Հա՛, վալա՛, թալեր է;
- Զէ ջանըմ, Առաքել խեղդվող չէ, գնացեր է սարեր;
- Մե փոս ու արխի մեջ քներ է, հլա յոթ օր, յոթ գիշեր պտի քնած մնա...;

— Մըսրա Մելիքի պես:

— Երկիր մի անգամ դաշտի մեջ քուն կտանե, կքնի: Կարթըննա, կտեսնի գիշեր է, երկինք լիք աստղեր: Կըսե թող լուս քացվի, հելնիմ: Մեկ լե կարթննա, կտեսնի որ դեռ լուս չի քացվեր, էլի կքնի: Յոթ օր, յոթ գիշեր ցերեկ քնած կմնա, գիշեր կզարթնի... Քներ է էլի, մի փոսի մեջ, մի թմբի տակ քներ է... հլա վեց օր վեց գիշեր լե պիտի քնի:

— Գնացեր է Սևանա կողմեր նախրորդ, յա ղուոռւխչի գառնա. Էստեղ կամչնար, տղեն նախագահ էր...

— Ի՞նչ գինաս, տղա:

— Գինամ, որ կըսիմ... Էստեղ կտխրեր, շունչ կկտրվեր... Ամենից հավանական թվացող այդ ենթադրությունն անմիջապես տարածվեց գյուղով մեկ, բերնե բերան անցավ, ծավալվեց, մեծացավ: Իբր թե Առաքելն ասել է՝ «ի՞նչ էնիմ, որ իմ տղեն նախագահ է, տղեն իր տեղ, ես՝ իմ տեղ»: «Ես չեմ կրնա, — ասել է, — ապրիմ իմ տղի շուրի տակ, ես պիտի իմ կոպալն առնիմ դաշտ երթամ, ղուոռւխչի եղնիմ, կամ նախրորդ: Էստեղ իմ տղի պատվի համար ամոթ է, ուրիշ տեղ կերթամ, որ ընձի շճանշնան...»:

Ու կողալը վերցրել, գլուխն առել գնացել է, հա՛յ գիդի, Առաքել, հա՛...:

Հավատալով իրենց երեակայության հյուսած պատմությանը, մեկ-երկու ժամ հետո արդեն ավելացնում էին, թե էջմիածնի մոտ Առաքելին տեսնող է եղել, ու Առաքելը խնդրել, պաղատել է, որ գյուղում ոչինչ շպատմեն: Մի ուրիշի էլ ասել է, թե ուխտ է գնում էջմիածին ու այնտեղ պիտի հայոց կաթո-

զիկոսին ծառա դառնա, միայն թե տղաները չիմանան, շբար-կանան:

Ամեն մեկը մի նոր բան էր ավելացնում եղածի վրա և այսպես, մի օրվա ընթացքում ծնվում ու ձևավորվում էր մի ամբողջ կենդանի ու ճյուղավորված հեքիաթ: Այդ հեքիաթն ավելի պիտի մեծանար ու ծավալվեր մինչև իրիկուն, եթե հանկարծ անսպասելի գյուղը լցվեին ծիավոր սահմանապահները: Չորս զինվոր և երկու հրամանատար ցած իշան գյուղական խորհրդի դռան առաջ, կանչեցին Արամին ու գյուղի մյուս կուսակցականներին:

Հյուսված առասպելը ջրվեց: Հիմա նորը պիտի ծնվեր: Եփ իսկապես, կես ժամ հետո գյուղում թնդաց նոր բոթը՝ Առաքելն Արազն անցել, վախել է երկիր...

Դա արդեն հեքիաթ չէր, առասպել չէր: Սահմանապահները գտել էին Առաքելի ոտնահետքերը: Արազի այս ափին գտել էին նաև դեղձի կորիզները մոմած թելի վրա շարած մի թաղթեհ, որ Առաքելինն էր, բոլորը ճանաշում էին:

Այդ բոթն ամենից անսպասելին էր և շշմեցրեց ու վախեցրեց բոլորին:

Ամեն մեկն իր տունը մտավ, որ խոսք ու զրուցին շմասնակցի, իր ենթադրություններն ուրիշներին շասի, ուրիշների կարծիքները լսի ու ինքն էլ կարծիքներ չհայտնի:

Լուլթյուն իշավ Արազի ափի այդ գյուղի վրա: «Երկրի» գրեթե բոլոր գյուղերից գաղթականներ էին հավաքվել այստեղ՝ հազար ինն հարյուր տասնութ-քսան թվականներին, հույս ունենալով, թե «երկիր երթալ» կլինի ու իրենք առաջինը Արազը կանցնեն, իրենց երկակնանի սայլերն առաջինը կը-ճռնչան ճանաչ ճամփաների վրա: Խսկապես՝ տարազների ու բարբառների խառնարան էր այս գյուղը. ամեն թաղը մի աշխարհ էր, որ երկար տարիներ պահում էր իր դեմքն ու իր գույնը: Հիմա արդեն բոլորը ծովագում էին իրար: Այստեղ գալուց առաջ միմյանց անծանոթ մարդիկ հիմա հարազատացեի էին՝ դառնալով իրար քավոր ու սանահեր, խնամի-բարեկամ՝ Ուրիշ տեղերում չէին հիշում արդեն իրենց ծննդավայրերը, նոր գյուղի անունն էին տալիս, իսկ ներսում ազգանունների:

Գործարեն միմյանց հին գյուղերն էին հիշվում՝ Քորունցի Վահան, Մուսունցի Արսեն, Վանքեցի Մուշեղ....

Տարեցներն ամեն օր հիշում էին իրենց երկիրը, բայց վախենում էին խոսել, որովհետև բարեկամություն կար պետությունների միջև, վերադարձից ու հուսակց խոսելը դատվում ու դատապարտվում էր:

Բայց ահա գտնվել է մեկը, որ խախտելով պետությունների սահմանները, «երկիր է գնացել»....

— Վա՛յ, Առաքել, Առաքե՞լ,— իրենց տներում փակված գլուխներն օրորում էին ծերունիներն ու զոր էին տալիս շիքուխներին,— ինչպես զու արնախում թուրքի մոտ գնացիր, տնա՛քանդ Առաքել...

Սահմանապահները հեռացան գյուղից, իրենց հետ տանելով նախագահ Արամին ու Սանամին։ Տներից դուրս եկան գյուղացիները, լցվեցին փողոցներն ու նստոտեցին պատերի տակ ձգված գերաններին ու կոճղերին։

— Ի՞նչ արիր, ծուռ Առաքել,— փնթփնթաց վանքեցի Մուշեղը,— խեղճ Արամին վայ թե կասկածին քո պատճառով...

— Կկասկածին, պաշտոնից լե կհեռացուն,— ավելցրեց Մուշեղի կողքին նստած մի ուրիշը,— Էստեղ ին ըսե՝ ծուռ որ մի քար զցե հոր, հազար խելոք շկարնան հանին։ Իր նազիր-վազիր տղերքի անուն անպատվեց...

— Վայ թե Առաքելի խելք խախտվեր էր,— կարծիք հայտնեց մի երրորդը:

Ու սկսվեց նոր վեճ ու աղմուկի։ Որ Առաքելի խելքը կարող էր խախտված լինել, հավանական էր թվում շատերին։ Զէսը առանց այն էլ այդ խելքն ամուր չէր նստած իր տեղում։ Խելքը գլխին մարդը կվերկենար ու գնար թուրքերի մոտ, թողներ տուն ու տեղ, կին, զավակներ ու դավաճան դառնաշըր։

Այդ միտքը հայտնեց Վանքեցի Մուշեղի կողքին, կոճղին նստած Ոզմեցի ննոքը...

Մուշեղը շիբուխը հեռացրեց բերանից ու զարմացած նայեց զրուցակցին։ Աշխատելով զսպել բարկությունը, նա հանգիստ, ցածրաձայն հարցրեց.

— Դու ի՞նչ գինաս թուրքերի մոտ է գնացեր, Կոլոտ Ենոք:
Ի՞նչ գինաս դավաճաներ է...

— Բա հորի՞ Արազն անցեր է էն կողմ...

— Ինչ գինաս անցեր է: Թէ որ անցեր է՝ քո ի՞նչ
գործն է....

Ողմեցի Կոլոտ Ենոքի տղան, որ մյուս ջահելների հետ ծե-
րունիների առջև կանգնած լսում էր նրանց, խորամանկ ժպտա-
լով հարցրեց.

— Քեսի Մուշեղ, եթե քո կարծիքով Առաքելը դավաճան չէ,
թուրքերի լրտես չէ, բա ի՞նչ է, բոլշևիկ է....

Եերունին գունատվեց.

— Առաքել քու հոր հասակին էր, լառ,— ասաց նա,—
քու բերան պատվով բաց էրա: Էս քու հոր հետ է կխոսիմ, քո
հետ շեմ խոսա, Շիլ Գարե...

Այդ խոսքերից վիրավորվեց Գարեն: Ուզեց պատասխանել,
բայց հայրը վեր կացավ ու շրխկուն մի ապտակ հասցնելով
քսանհինգ տարեկան կուսակցական որդուն, հեռացրեց գյու-
ղամիջից:

Գարեն մի անգամ միայն շուռ եկավ ու սպառնաց ծե-
րուկին.

— Ես հետո կխոսամ քու հետ

Մուշեղի երկու որդիներն էլ զգաստացան: Մեծը պատաս-
խանեց.

— Արի հիմա խոսինք....

Մուշեղը վեր կացավ կոճղի վրայից:

— Երթանք տուն, լառ, շառից հեռու եղեք...

Երեկոյան սահմանապահ զինվորները եկան, իր տնից
տարան նաև Վանքեցի Մուշեղին:

Դա էլ նոր բոթ էր, ավելի անհավատալի, ու դրա համար
էլ՝ ավելի երկյուղալի:

Հետեյալ օրը Մուշեղի որդիներն սպառնում էին Ողմեցի
Ենոքի տղային, Գարեին, որին Շիլ Գարե էին ասում՝ մի աշքը
շեղ լինելու պատճառով: Իրենց հոր բանտարկության համար
նրանք Գարեին էին մեղավոր համարում երեկվա վեճից հետո:
Գարեի ազգականներն էլ, որ քիչ չէին գյուղում՝ պատրաստ

Էին պաշտպանելու նրան։ Նրանք իրենց հոգում նույնիսկ ուրախացել էին գեղքերի համար, մտածելով, որ հիմա, եթե Արամին հեռացնեն նախագահի պաշտոնից, Գարեն կդառնա նախագահ, գյուղի իշխանությունը ոզմեցիների ու արճեցիների ձեռքը կանցնի։

Մի քանի օր շարունակ գյուղը լարված, տագնապալի դրության մեջ էր։ Արամին, իր մորն ու վանքեցի Մուշեղին տարել էին Երևան։

Սերունիներն այլևս դուրս չէին գալիս փողոց, չէին նըստում գերաններին արևկող անելու։ Երիտասարդների մի մասը, որ Արամի ու Տիգրանի մտերիմներն էին, ընկճված, տիսուր դեմքերով էին անցնում փողոցներով, մյուս մասը, Գարեի ընկերները՝ աշխուժացել էին։

Տարեցները տեսնում, հասկանում էին այդ ամենը և գլուխ ներն էին օրորում։

— Վա՞յ, անխելք Առաքել, վա՞յ։ Էս բոլոր խառնակությունն ու թշնամությունն քու պատճառով է, Առաքե՞լ...

Դեպքերը հաջորդում էին իրար, մեկը մյուսից զարմանալի, մեկը մյուսից հանկարծակի։

Մի քանի օր հետո քաղաքից վերադարձավ Վանքեցի Մուշեղը։ Լուռ, դանդաղաքայլ՝ անցավ գյուղի փողոցներով, առանց որևէ մեկի բարե, բարի լույս ասելու, առանց շուրջը նայելու։ Հասավ իր տունը, ներս մտավ, տնեցիների ուրախության վրա էլ ուշադրություն շղարձնելով ու մի շաբաթ շարունակ տնից դուրս չեկավ։ Իրեն այցելողների և ոչ մի հարցին չէր պատասխանում։ ոչինչ չգիտի, ոչնչից տեղյակ չէ, գործով էր գնացել Երևան, վերադարձել, եկել է։ Բոլորն էլ գիտեին, որ այդպես չէ, բայց լուր հեռանում էին։

Մուշեղի այս զգուշությունն ավելի խորհրդավոր էր դարձնում Առաքելի պատմությունը։

Շիլ Գարեն, գալիքն շալվար հագած, ընկերների հետ ամբողջ օրը կանգնած գյուղխորհրդի գրասենյակի առաջ, ասում, խոսում, ծիծաղում էր։ Նրա քեֆին քեֆ չէր հասնի։ Ինչե՞ր ասես, որ չէին պատմում Առաքելի մասին։ Լուրջն ու կատակն իրարից չոկել չէր լինում։ Արագն անցել, ասում էին, բարձրացել է։

Մասիսի փեշերը, միացել հայտնի քուրդ Ջազոյի խմբին, Սուրմալիի գյուղերն ու քաղաքներն է թալանում, Կողբի աղահանքերն է քանդում, նախիրներ է քշում Բայազետից Արգրում, Արգրումից Բասեն, Բասենից Ալաշկերտ։ Զկամներն ասում, խոսում, ծիծաղում էին, բարեկամները լւսելու էին տալիս։ Առասպելը հյուսվում, ծավալվում, մեծանում էր։

Քաղաքից եկան Արամն ու մայրը։ Տիուր էին։ Մուշեղի պես նրանք էլ ոչ մեկի հարցին չէին պատասխանում։ Երեք օր Արամը գրասենյակ չեկավ, իսկ լեզվանի Սանամի լեզուն չորացել էր բերնի մեջ։ Երևանից գյուղ վերադարձավ նաև Տիգրանը։ Ասում էին հեռացրել են կուսակցական դպրոցից ու կոմերիտմիությունից։ Հանա՞ք բան է։ Հայրը խորհրդային Սոցիալիստական Հայաստանից փախել, գնացել է Տաճկաստան, տղային կթողնեն կոմերիտմիության մե՞ջ, կթողնեն կուսակցական դպրոցում։ Դեռ զարմանալի է, որ Արամին մինչև հիմա ձեռք չեն տվել, կուսակցական տոմսն ու գյուղ-խորհրդի կնիքը դեռ գրպանումն են։

Բայց ահա, Արամի փորձանքն էլ եկավ։ Շրջկոմի քարտուղարը, շրջգործկոմի նախագահը, էջմիածնի գավառային կոմիտեի ներկայացուցիչը, էլի մի քանի ուրիշ ղեկավարներ՝ մի ամբողջ հանձնաժողով հայտնվեց Արագի ափի գյուղում։ Կուսակցականների գաղտնի ժողով հրավիրեցին։ Իրիկնաղեմից մինչև կես գիշեր ժողովը չէր վերջացել։ Դոնփակ էր ժողովը, բայց բարձրածայն խոսակցությունները լսվում էին փողոցում։ Բարեկամ ու շարակամ, պատերի տակ կանգնած, ականջ էին գնում։ Բոլորին էլ խիստ հետաքրքրում էր, թե ի՞նչ կորոշի այդ ժողովը։ «Գյուղբազյոռ եղնիս Առաքել՝ թե մեռեր իս, քու մեջք կոտրի, թե կենդանի իս։ Գոնե խելքով գաղափարով տղերքին վնաս չպատահի, հազար ափսոս Արամին ու Տիգրանին...»։

Ժողովն ավարտվեց լուսադեմին, և լույսը դեռ շբացված նրա որոշումները հայտնի էին բոլոր գյուղացիներին։ Արամին հեռացրել են գյուղխորհրդի նախագահի պաշտոնից ու կուսակցության շարքերից։ Շրջկոմի քարտուղարն ասել էր. «Դու կուսակցական էիր և թշնամուն պահում էիր քո տանր, քո հա-

րազատ հայրն էր խորհրդային իշխանության թշնամին, հիմա ինչպե՞ս քեզ թողնենք բոլցեկիկան կուսակցության շարքերում»։ Արամը, ասում են, խոսքի տակ չէր մնացել. «Իմ հերը թշնամի չէր, ասել է, իմ հերը չքավոր, հարազատ գյուղացի մարդ էր, միայն թե անգրագետ, անուսում մարդ էր: Իմ հերը շի փախել Տաճկաստան, Արագն է զցել իրեն»....

Արագն է զցել իրեն։ Ա՛յ քեզ բան։ Գուցե Արա՞ղն է զցել իրեն իսկապես, խեղղվե՞լ է։ Խոր, անդունդ տեղեր ունի Արագը, չնայած աշնանը նրա ջուրը քշանում, զուլալվում է։

Մի խոսքով՝ հեռացրել էին Արամին։ Գյուղխորհրդի նախագահ էին նշանակել Կոլոտ Ենոքի տղա Գարեին, մինչև ընտրություններ լինեն...

Լուսաբացի հետ շատերի տները ուրախություն մտավ և շատերի տներն էլ՝ տիրություն ու սուգ։

— Վա՛յ Առաքել, վա՛յ, ինչպե՞ս աշխարհ խառնեցիր իրար...

Այդպես ասողներն իրենց գյուղն էին «աշխարհ» համարում։ Բայց ոչ նրանք, ոչ էլ Առաքելը, որ հայտնի չէր, թե ուր է հիմա, չգիտեին, որ Արագի ափի այդ գյուղից շատ հեռու քաղաքներում պետություններ կառավարող մեծ մարդիկ էին հիմա զբաղվում Ալաշկերտի Դիտակ գյուղացի դաշտապահ Առաքելի գործով, այն Առաքելի, որին խելքից թեթև էին համարում համագյուղացիները, որի դարավոր, բուրդը թափված փափախն ու տրեխներն էին ծաղրում։

Մոսկվայում հիմա ուղերձ էր գրվում թուրքական հանրապետության արտաքին գործոց նորին գերազանցություն պարոն նախարարին։ Ուղերձի մեջ շարադրվում էին Առաքելի անհետացման հանգամանքները և խնդրվում էր բարեկամական թուրքիայի կառավարությանը, համաձայն երկու պետությունների միջև կայացած այսինչ, այնինչ համաձայնագրերի և գրավոր պայմանավորվածության, վերոհիշյալ Առաքել Հակոբի էլոյանին ձերբակալել և հանձնել Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կառավարությանը, օրենքի առաջ նրա կատարած հանցագործությունների

Համար նրան պատասխանատվության ենթարկելու Հավատ հայտնելով, որ բարեկամական Թուրքիայի կառավարությունը կարելին ու Հնարավորը կանի խորհրդային կառավարության պահանջը բավարարելու ուղղությամբ։ Ուղերձն ստորագրող դիվանագետը Թուրքիայի արտաքին գործոց նախարարի նկատմամբ արտահայտում էր իր խորին հարգանաց հավաստիքն ու անձնվիրությունը և սպասում էր պատասխանի։ 1930 թիվ, սեպտեմբեր, Մոսկվա։

Զանցած երկու շաբաթ, Թուրքիայի արտաքին գործոց նախարարությունն իր պատասխան ուղերձի մեջ հաստատում էր, թե ստացել է խորհրդային կառավարության ուղերձը և հայտնում էր, որ Թուրքիայի հանրապետության կառավարությունն անհապաղ միջոցներ ձեռք առավ ուղերձում նշված անձնավորությանը։ Առաքել Հակոբի էլոյանին Թուրքիայի պետական տերիտորիայում գտնելու ու խորհրդային կառավարությանը վերադարձնելու ուղղությամբ, սակայն ոստիկանության և ներքին գործոց նախարարության օրգանների մանրակրկիտ որոնումները ոչ մի արդյունք չտվին։ Թուրքիայի տերիտորիայում վերոհիշյալ Առաքել էլոյանի գտնվելու փաստը չի արձանագրված։ Որոնումները սահմանամերձ և այլ շրջաններում շարունակվում են, և եթե գտնվեն հետքերը, Առաքել որդի Հակոբի էլոյանը անհապաղ կալանքի կառնվի և կհանձնվի բարեկամական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կառավարությանը։

Թուրքական պատասխան ուղերձն ստորագրող դիվանագետը նույնպես հավաստիացնում էր իր խորին հարգանքներն ու անձնվիրությունը։ 1930 թիվ, սեպտեմբեր, Անկարա։

Բավարար չհամարելով այդ պատասխանը, որի մեջ անուղղակի կասկած էր հայտնվում Առաքել էլոյանի՝ թուրքական սահմանն անցնելու մասին, Մոսկվայից Անկարա էր հղում նոր մի ուղերձ։ Շարադրվում էին բոլոր փաստերը, որոնք աներկբայելիորեն ապացուցում էին, որ սույն 1930... թվի սեպտեմբերի 8-ի լույս գիշերը, Արաքս գետի, այսինչ ափից, ուր ջուրը ծանծաղ է, անցել է Առաքել որդի Հակոբի էլոյանը, ափին թողնելով հետեւյալ իրային ապացույցները... Մանրա-

Կըրկիտ շարադրվում էին բոլոր փաստերը, և կրկնվում էր պահանջը՝ ետ տվեք Առաքել էլոյանին:

Եվ դարձյալ ու կրկին՝ հարգանաց հավաստիքներ նորին գերազանցության նկատմամբ, և այլն, և այլն:

Թուրքիայի արտաքին գործոց նախարարության պատասխանն այս անգամ չուշացավ: Նա, հաստատելով խորհրդային երկրորդ ուղերձն ստանալու փաստը, հայտնում էր, որ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը ձեռք է առել միջոցներ՝ ուղերձում նշված Առաքել որդի Հակոբի էլոյանին գտնելու եռանդուն որոնումները պսակվել են որոշ հաջողությամբ: Անհերքելի տվյալներով ապացուցված է, որ խորհրդային-թուրքական սահմանը շարամիտ կերպով խախտած վերոհիշյալ Առաքել էլոյանը, մտնելով թուրքական տերիտորիան, խուսափել է ներկայանալ պետական մարմիններին, ապաստանել է լեռները քաշված քորդ ապստամբների մոտ և մասնակցում է նրանց հակակառավարական գործողություններին, որոնք խրախուսվում են անգլիական իմպերիալիստների կողմից: Թուրքական կառավարությունը չի տարակուսում, որ հիշյալ էլոյանը կապված է անգլիական հետախուզության հետ և, հետևաբար, հանդիսանում է երկու բարեկամական երկրների թշնամին: Թուրքական հանրապետության կառավարությունը ձեռք կառնի իր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցները՝ ջախջախնելու ու ոչնչացնելու քրդական հիշյալ ավազակախմբերը և կալանքի տակ առնելու նրանց միացած Առաքել էլոյանին: Իր գործ դրած ջանքերի հետագա արդյունքների մասին թուրքական հանրապետության կառավարությունը տեղյակ կպահի բարեկամական Խորհրդային Միության կառավարությանը...

Եվ դարձյալ ու կրկին, նորից ու վերստին՝ խորին հարգանաց հավաստիքներ, բարեկամության ու անձնվիրության երգումներ և այլն և այլն:

Այդ ուղերձների մասին ոչ մի տեղեկություն չունեին Արագի ափի այն մեծ գյուղում, ուր ապրում էին Առաքել էլոյանի որդիներն ու կինը, ազգականներն ու հարազատները: Ուղերձ-

ները չէին տպագրվում թերթերում, հաղորդվում էին ներքին կարգով:

Բայց, ինչպես հայտնի է, աշխարհում ոչ մի գաղտնիք չեմ մնում:

Ամեն օր ու նոր ու նոր լուրեր էին հասնում Արաքսի ափի գյուղը, կամ հենց այդ գյուղում էին լուրեր հորինվում Առաքելի մասին: Իսկապես, նա միացել է քուրդ ապստամբներին, նրանց հետ միասին կովում է թուրքական կառավարության դեմ, որ հայկական ու քրդական հողերն ազատեն թուրքերից, և իրար կողքի Քրդստան ու Հայաստան ստեղծեն:

Դաշտապահ Առաքելը դառնում էր քաղաքական դեմք, մեծ պետություններին անհանգստացնող անձնավորություն: Առասպելը մտնում էր տները, թավալվում օդաներում, գյուղից գյուղ էր անցնում, գյուղերից՝ գնում քաղաքները:

Սանամին դուր էին գալիս այդ լուրերը: Նա կրկին հնատարագ շրերն էր հագել, տնից տուն էր անցնում հպարտ կեցվածքով, ինչպես նահատակության գնացած հայդուկի կին: Առաքելի որդիները՝ Արամն ու Տիգրանը զարմանում էին այդ լուրերի վրա, չէին հավատում, այնքան անհավատալի էին դրանք: Ու ամեն տեղ կրկնում էին, որ այդ բոլոր խոսակցությունները սուտ են, որ իրենց հայրը խեղդվել է Արաքսում: Ու շարունակում էին դիմումներ գրել բարձր մարմիններին՝ իրենց կուսակցական իրավունքները վերականգնելու, շիմանալով, որ իրենց հայրը կա, ապրում է և պետական ուղերձների հերոս է:

Եռանդուն գործունեություն էր ծավալում գյուղում Շիլ Գարեի խումբը: Տոներին հիմա Գարեն էր ճառեր ասում խորհրդային իշխանության տված բարիքների մասին և բռունցքը թափահարելով, գոռում էր.

— Մենք կջախջախե՞նք, կջնջե՞նք սոցիալիզմի բոլոր թըշնամիներին...

Տերունիները, բեղերի տակ քմծիծաղ տալով, ասում էին.

— Ջախջախե, ջնջե, Շիլ Գարե, տեսնանք դո՛ւ ուր կհասնիս...

Խոսեցին Առաքելի մասին գիշեր, ցերեկ, խոսեցին տներում, օդաներում, աղատություն տվին իրենց երկակայությանը, պատմեցին մեկը զվարճանալով, մյուսը ցավելով և ի վերջո, ձանձրացան: Արդեն սկսում էին մոռանալ Առաքելին, երբ նա կրկին ամենքին ու ամեն ինչ խառնեց իրար: Առաջին ձյան հետ Առաքելը գյուղ մտավ՝ ավանդական մահակը ձեռքին, կարծես գալիս էր հանդերից՝ այնտեղ յոթը օր և յոթ գիշեր բաց երկնքի տակ քնելուց հետո: Նույն Առաքելն էր, նույն հնամաշ փափախը գլխին, նույն հագուստով, նույն տրեխներով: Ինչպես կորել, այնպես էլ հայտնվել էր, միայն, թվում էր, թե ավելի է ամրացել, դեմքը թխացել՝ հողմահարվել է:

- Եկավ ու նստեց իր տան առջկի կոճղին, մահակը դրեց ոտքերի արանքն ու քսակը հանեց «զղարա» փաթաթելու:
 - Առաքելն եկեր է:
 - Առաքելն եկավ:
 - Առաքել...

Թնդաց, դղրդաց գյուղը: Մինչև Սանամը գյուղի մյուս ծայրից տուն կհասներ, մինչև տղաները շրջանի կենտրոնից կգային, սահմանապահ զինվորները Գարեի հետ հասան Առաքելի տունն ու, քառանիվ կառք նստեցնելով նրան, տարան: Երեխաներն ու ջահելները մինչև գյուղից հեռանալը վազում էին կառքի ետևից: Կանգ առան ու ետ դարձան այն ժամանակ, երբ սահմանապահ զինվորները ձիերով կանգնեցին նրանց առաջ ու հրամայեցին, որ ետ գնան գյուղ:

Գյուղը դարձյալ խառնվեց իրար: Շատերը չէին հավատում լսածներին:

- Դու տեսա՞ր քո աշքով, — հարցնում էին իրար:
- Տեսա, իմ աշքով, էս գերնի վրեն նստեր, թութուն կրփաթաթեր...:

- Դո՞ւ լե տեսար:
- Ես լե տեսա:
- Դո՞ւ լե... դո՞ւ լե:
- Ես լե... ես լե... ես լե...

Ով չէր տեսել, կարծում էր, թե մի ամբողջ աշխարհ է կորցրել: Զէ՞ որ հիմա առասպելի հերոս էր դարձել իրենց

գյուղացի դաշտապահ Առաքելը: Եվ ահա, էլի հայտնվեց նա
անակնկալ ու կայծակի նման անհետացավ:

Ոմանք ասում էին, թե Առաքելին տարան սահմանապահ
զորամասերի հրամանատարի մոտ, ուրիշները պնդում էին,
թե տարան Երևան, շատերն էլ հավատացած էին, որ տարան
ուղիղ Մոսկվա:

Մեկ-երկու ժամ հետո ծածկագրերով հեռագրեր էին հա-
ղորդվում՝ Երևանից Թիֆլիս՝ Անդրկովկասյան պետքաղվար-
չությանը, Թիֆլիսից Մոսկվա՝ միութենական պետքաղվար-
չությանը, Երևանից Մոսկվա՝ արտաքին գործոց կոմիսարիա-
տին, սահմանապահ զորամասերի հրամանատարությունից՝ և
միութենական Պետքաղվարչությանը, և՝ արտաքին գործոց
կոմիսարիատին: Ու բոլոր հեռագրերը, միևնույն բանի մասին՝
Առաքել էլոյանը վերադարձել է Թուրքիայից, Առաքել էլոյա-
նը հայտնվել է: Բոլոր հեռագրալարերի մեջ սուլում, վզգում,
գվշում էր դիտակցի դաշտապահի անունը «Առաքել էլոյանը,
Առաքելը»...

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Հայաստանի Պետքաղվարչության նախագահը իր առանձ-
նասենյակում նստած՝ անհամբեր սպասում էր քննիչներին:
Նա պիտի հենց հիմա ծածկագրով հայտներ Անդրկովկասյան
իր պետին Առաքել էլոյանի հարցաքննության առաջին ար-
դյունքները: Նախագահին ու իր բոլոր տեղակալներին հուժ
զարմացնում էր այն փաստը, թե պետական սահմանը խախ-
տող, Թուրքիայում ապստամբ քրդերի գործողություններին
միացած այդ մարդն ինչո՞ւ էր ինքնակամ վերադարձել Խոր-
հրդային Հայաստան: Ջանում էին կուահել, թե նրա այդ քայլի
մեջ ի՞նչ խորամանկ նպատակ է թաքնված, ինչպե՞ս է նա
մտադիր մոլորության մեջ գցելու պետական անվտանգության
աշխատողներին: Վերկից տեղեկացրել էին, որ էլոյանը կա-
պեր է հաստատել անգլիական հետախուզության գործակալ-
ների հետ: Կհաջողվի՝ արդյոք պարզել այդ կապերի մանրա-
մասնությունները, գտնել էլոյանի մյուս գործակիցներին ևս:

ԶԷ՞ որ այդպիսի գործունեությամբ զբաղված մարդը սովորաբար մենակ չի լինում:

Քննիչներն ուշանում էին, նախագահի անհամբերությունն ավելանում էր: Շուտ-շուտ նայում էր ժամացուցին, գլանակ գլանակի ետևից վառում, ու, մի կում միայն ծխելով ամեն մեկից, գցում էր մոխրամանի մեջ: Դա հուզմունք չէր: Ավելի մեծ գործեր էր վարել նա մինչև հանրապետության պետական քաղաքական վարչության նախագահի դիրքին հասնելը: Հուզմունք չէր դա, այլ մասնագետ արհեստավորի անհամբերություն, մասնագետ, որ սիրում է իր աշխատանքն ավարտել ժամ առաջ և գեղեցիկ, ու բարկանում է, որ պատվիրատուներն շտապեցնում են:

Պատվիրատուի կամայականություններն առհասարակ հաճելի շեն արհեստավորին: Այսպես արեք, այնպես կարեք, այսքան լայն, այնքան երկար... Այստեղ էլ նույն անախորժ բանն էր: Ենթադրություն կա, հաղորդում են վերեկից, որ կապված է եղել անգլիական հետախուզության հետ և հրամայում են՝ պարզեցեք բոլոր մանրամասնությունները: Ամենամեծ հարցը վերեսում լուծված է համարվում, իրենց գործը մնում է «մանրամասնությունները» պարզելը: Ինչքան պիտի փորձված ծպտյալ լիներ այդ Առաքելը, որ Արաքսի այս ափից կապ պահպաներ անգլիական հետախուզության հետ և, հետո էլ, ինքը գնար նրանց մոտ: Այդ անգրագետ, հանդապահ Առաքելը, որի մի տղան կուսակցական էր, մյուսը՝ կոմերիտմիության անդամ, կուսակցական դպրոցում սովորող:

Նախագահն իր այս տարակուսանքները ոչ ոքի չէր հայտնում և մեծ հետաքրքրությամբ սպասում էր այդ տարօրինակ գյուղացու առաջին ցուցմունքներին:

Ներս մտան երեք քննիչն էլ միասին՝ թղթապանակները թևերի տակ: Առջեկց թեթևաքայլ գալիս էր կարճահասակ, նիհար, թուխ «վետերանը», քննչական գործի վետերանը, որ, ասում էին, այդպիսի պաշտոններ էր վարել դեռ քաղաքացիական կոիվների տարիներին, Հյուսիսային Կովկասում, որ սիրում էր իրեն «վետերան» կոչել: Եվ ամեն անգամ, դժվարությունների հանդիպելիս, այդ ժամանակներից պատմում

էր որևէ դրվագ, որն ապացուցում էր նրա անսխալականությունը:

Նախագահը ձեռքով նշան արեց, որ նստեն: Նստեցին նախագահի գրասեղանից պատշաճ հեռավորության վրա: Առանց հարցնելու էլ երեսում էր, որ առաջին հարցաքննության արդյունքները գոհացուցիչ չեն: Այնուամենայնիվ, նախագահը հրամայեց, որ խոսեն:

— Լսում եմ ձեզ...

Ատամի տակ ծամեց, տափակացրեց գլանակի կոթը, որն արդեն նշան էր, թե ջանում է հանգիստ երևալ:

Խոսեց «վետերանը».

— Ոչինչ չի խոստովանում... Կամ հիմար է, կամ շատ խորամանկ ու նենգ...

— Քո կարծիքով ո՞րն է դրանցից...

— Ժամանակ տվեք դրա համար: Մի անգամ 1919 թվին, Կիսլովոդսկում մոտս բերին մի յոթանասուն տարեկան մուժիկի...

Նախագահը նրան ընդհատեց.

— Այդ պատմություններն ուրիշ անգամ կպատմեք: Հիմա պատասխանեք իմ հարցին՝ էլոյանը հիմա՞ր է, թե նենգ:

— Հիմա պատասխանել չեմ կարող, չնայած կասկածում եմ, որ նենգ լինի,— պատասխանեց «վետերանը»:— Այդ մուժիկն էլ սրա նման խաղեր էր ուզում սարքել, բայց հենց որ...

— Թողեք, ասացի,— ընդհատեց նախագահը նկատելիորեն կոպիտ. փոքրամարմին «վետերանը» կծկվեց, ավելի փոքրացան նրա առանց այդ էլ փոքր, հիմա արդեն զարմանքից կկոցած աշքերը:

— Դո՞ւք ինչ կասեք: Հիմա՞ր է այդ գյուղացին, թե նենգ,— հարցրեց նախագահը երկրորդին, որ առողջ, հաստամարմին, լիքը դեմքով, բարեսիրտ մարդու հայացքով չեկիստ էր:

— Իմ կարծիքով նա ոչ հիմար է, ոչ էլ նենգ:

— Ապա ի՞նչ է:

— Գյուղացի մարդ է:

— Իսկ քո՞ կարծիքով,— հարցրեց նախագահը երրորդին,

ակնոցավոր, մտավորականի դեմքով, զգույշ կեցվածքով տեղում նստած, միջին տարիքի քննիչին:

— Ես, ճիշտն ասած, խոստովանեմ, որ մի քիչ շփոթված եմ: Այդ անգրագետ մարդը հանելուկ է, գոնե ինձ համար....

— Այնուամենայնիվ, ի՞նչ է ասում, ինչու էր գնացել թուրքիա, սահմանը խախտելով, գիշերով....

Վետերանը դարձյալ աշխուժացավ.

— Էնպես բան է ասում, որ եփած հավերի ծիծաղն է գայիս...

Նախագահը զսպեց բարկությունը, ժպտաց, փորձեց սրամը տություն անել.

— Իսկ քեզ նման աքլորների ծիծաղը չի՞ գալիս...

— Բա չի գալի՞ս: — Նախագահին հաճոյանալու համար «վետերանն» ինքն էլ ծիծաղեց:

— Ի՞նչ է ասում, ինչո՞ւ էր փախել:

— Կարոտացել էի, ասում է, իմ հայրենիքին կարոտացել էի, գնացի, տեսա, եկա...

Նախագահը դառը ժպտաց.

— Այդքան սրամիտ մարդ է, թե՞ ձեռ է առնում մեզ:

— Իրեն է ձեռ առնում: Ես դեռ խոսեցնել կտամ նրան, մի անգամ Վլադիկովկազում մի սպիտակ գվարդիական օֆիցերի դենշիկ էին քերել մոտա...

Նախագահն այս անգամ էլ շթողեց, որ նա իր պատմությունը շարունակի.

— Բերեք էլոյանին այստեղ, — հրամայեց նա՝ ոտքի կանգնելով և ուղղելով համազգեստը: Երկու մյուս քննիչները դուրս թռան, «վետերանը» մնաց տեղում նստած: Նախագահը քայլում էր սենյակում ու չէր նայում նրա վրա, չէր լսում նրան: Իսկ նա պատմում էր, թե ինչպես է հարցաքննել սպիտակ-գվարդիական սպայի սպասյակին, ինչպիսի մեծ, սարսափելի դավադրություն է բացել, փրկել է Սերգո Օրջոնիկիձեի ու Սերգեյ Կիրովի կյանքը...

Հանրապետության Պետքաղվարչության նախագահը կանգառավ և ցրված, պաղ հայացքով սկսեց նայել վետերանին,

Երկար նայեց ու մտերմիկ խաղաղություն տալով դեմքին, ցածրաձայն շշնչաց.

— Իսկապե՞ս: Ի՞նչ կլիներ հեղափոխության բախտը, եթե դու՝ Արշո Շամերյանց և ես՝ Հայկազ Շավարշյանը լինեինք...

— Հանաք ես անո՞ւմ, — արձագանքեց Արշո Շամերյանը, որ հիմա, երբ մենակ էին, իրեն ավելի ազատ կարող էր զգալ՝ հին ծանոթ ու հասակակից լինելով նախագահի հետ: Միայն թե վերջերս նա մի քիչ շոր ու գոռող է դարձել, ժողկոմի աստիճանի հասնելով՝ բյուրոկրատացել է:

— Հանա՞ք ես անում, — կրկնեց նա իր հարցը:

Նախագահը կրկին ժպտաց.

— Լուրջ եմ ասում:

— Վերջերս քո լուրջն ու հանաքը ես իրարից շեմ ջոկում...

— Ո՞վ է մեղավոր, ջոկիր, — պատասխանեց նախագահը, — ես էլ եմ տեսնում, որ դու որոշ բաներ իրարից շես ջոկում...

— Վա՞հ..., — բացականչեց Շամերյանը, — ի՞նչ բաներ ես ասում...

— Լո՞ւրջ եմ ասում:

Այդ խոսքի վրա քննիչները ներս բերին Առաքել էլոյանին: Սանրամարմին, հաղթանդամ, ոտքերին տրեխներ ու գլխին հին փափախը: Նա շփոթված շուրջն էր նայում: Խորամանկություն շկար նրա դեմքի վրա: Պետական հանցագործը շփոթված էր: Եեմից դեպի առանձնասենյակի խորքը գալով, գըլխարկը հանեց ու իր ամբողջ արջանման կերպարանքով խոնարհվեց նախագահի առաջ: Ապա կրկին շուրջը նայելով, տեսավ, որ այնտեղ նստած մյուս մարդը ծանոթ է, ժպտաց նրան: Հրամայեցին, որ ինքն էլ նստի: Փլվեց աթոռին, փափախը դնելով ծնկան վրա:

— Ամենամեծ պետն է, — նրա ականջին շշնչաց երիտասարդ, հաղթանդամ քննիչը, գլխով ցույց տալով նախագահին, որ լուս զննում էր Առաքելին:

— Ուրեմն դո՞ւ ես Առաքել էլոյանը, — հարցրեց նախագահը, ուրախ դեմք ընդունելով:

Առաքելն էլ, չգիտես ինչու, ուրախացած, ժպտաց.

- Հրամանք իս, ուրեմն՝ ես իմ Առաքել էլոյան:
- Ի՞նչ մարդ ես դու:
- Ռանչպար գյուղացի մարդ իմ, ինչ մարդ իմ...
- Դաշնակցական եղել ես, կամ հնչակյան:
- Չէ, մատաղ, չեմ եղեր: Հնչակյան իմ հորոխպոր տղա

Մանուկն էր:

- Ո՞րտեղ է ապրում այդ Մանուկը: Ե՞րբ ես տեսել նրան վերջին անգամ:

— Մանուկ շապրի: Մանուկին նպատ լեռան դեպքին բըռնեցին, Սովորան տարավ Արզրում, կախեց:

- Ե՞րբ էր դա:
- Քսանհինգ-երեսուն տարի առաջ էր: Երգ լե կա:
- Ի՞նչ երգ:
- Էդ դեպքի մասին:
- Երգի խոսքերը գիտե՞ս: Մի ասա լսենք:
- Գիտեմ, հո՞րի շգիտնամ:

Ու նա հազարով, աշ ձեռքն ականջին դրեց ու խոպոտ ձայնով սկսեց երգել.

Հազար ինհարյուր չորս թիվ լրացավ,
Հնչական մի խումբ սահմանից անցավ,
Ձալալ աշիրաթ դեմ գումարվեցավ...

Նախագահն ու քննիչները զարմացած նայեցին իրար ու ծիծաղեցին:

— Խոսքերն ասա միայն, միայն խոսքերը, — կանգնեցրեց նախագահը:

— Մենակ խոսքերը չըսվին, երգ է...

«Վետերանը» միջամտեց.

— Լսիր, է՞յ, ի՞նչ ես քեզ դուռակի տեղ դնում...

Նախագահը հանդիմանությամբ նայեց նրան ու ոռւսերեն ասաց.

— Надо вести себя прилично!

Առաքելը գլխի ընկավ, որ իր պատճառով այդ պաշտոնյաներն իրար չոր խոսքեր են ասում:

— Դերասանություն է անում, ընկեր Հայկազ Շավարշյան:

Խորամանկություն է անում: Ես Արշո Շամերյանը լինեմ, թե
սխալ վեմ:

— Ինչ էլ լինի, դու Արշո Շամերյանը կմնաս,—ասաց նա-
խագահն ու դարձավ Առաքելին,—ուրեմն դա 1904 թվին էր:

Առաքելն իր բոի կերպարանքով՝ թութունի ծխից դեղնած
իր թավ բեղերով ու հոնքերով, իր մեծ թաթերով ու հաստ
մատներով, իր վախվորած գեղջուկի հայացքով՝ բնավ նման
չէր խորամանկ ու նենդ այն գյուղացուն, որ նկարվել էր նրա
երեակայության մեջ Շամերյանի տված բնութագրությունից,
և ոչ էլ այն «Հանելուկ մարդուն», որը մոլորության մեջ էր
գցել ակնոցավոր, մտավորականի դեմքով քննիչին: «Սա՞ է,
ուրեմն, հայկական գնդապետ Լաուրենսը», — մտածեց նախա-
գահը և ժպտաց այդ համեմատության վրա: — Լաուրենսը կեր-
պարանափոխվում էր ամեն անգամ, մեկ դառնում էր արաք
շեյխ, մեկ պարսիկ դերվիշ, մեկ եվրոպացի իշխանազարմ
երիտասարդ: Միթե Առաքել էլոյանը միամիտ ու խեղճ հայ
գյուղացու կերպարանքի մեջ է մտել հիմա՝ մարդկանց խա-
թելու նպատակով, միթե նա ունի նաև ուրիշ դեմք, ուրիշ կեր-
պարանք, ուրիշ էություն, ուրիշ տարագ կարող է հագնել՝ դնել
շլյապա այս քրքրված փափախի փոխարեն, շողուն կոշիկներ
հագնել՝ այս շարուխների տեղակ»:

Զգալի դադարից հետո, մեծավորը հին ծանոթի պես
ժպտաց Առաքելին ու հարցրեց.

— Առաքել էլոյան, քանի տարեկան ես:
— Քանի տարեկան ի՞մ:
— Այո:
— Տեր Ղուկասովի կովին, որ սուտ շըսիմ, հորիք կքշենք,
տասերկու, տասշորս տարեկան ենք:

Մեծավորը մտքում ինչ-որ հաշիվներ արեց.

— Ուրեմն հիմա 65—66 տարեկա՞ն ես:

— Հրամանք իս:

— Ի՞նչ գործով էիր զբաղվում այնտեղ, քո հայրենիքում:

— Հանդապահ ենք:

— Գաղթից հետո, այս գյուղո՞ւմ:

— Էլի հանդապահ:

- Հիմի՞:
- Հիմի լե հուզա իմ, նստիր իմ ձեր մոտ, էստեղ իմ: Հիմի լե ձեր հետիրն իմ...
- Կրկին զգալի դադար եղավ:
- Առաքելի ծնկների վրայից փափախն ընկավ հատակին: Կուցավ, վերցրեց, շփոթված նայեց նախագահին, անիմաստ ժպտաց:

 - Առաքել էլոյան,—դարձյալ սկսեց նախագահը:
 - Հրամանք իս,—արձագանքեց Առաքելը:
 - Ես քեզ խնդրում եմ; որ մեր բոլոր հարցերին ճիշտ պատասխանես, եթե ուզում ես ազատվել, եթե տղաներիդ մասին մտածում ես: Վա՛յ քեզ, Առաքել էլոյան, եթե փորձես խարել:
 - Թե սուտ ըսիմ, ընկեր ջան, հավուր դատաստանին հոգով, մարմնով պարտական եղնիմ, սուրբ հողին շարժանամ, գել ու գաղանի բաժին եղնիմ...
 - Այ, էդպես էլ պայման անենք: Համաձա՞յն ես:
 - Համաձայն իմ:
 - Դե հիմա ասա՝ ո՞վ քեզ ուղարկեց Թուրքիա... Այս հարցի պատասխանիցդ կերևա՝ ճշմարտախոս ես, թե չէ: Ովքե՞ր քեզ ուղարկեցին Թուրքիա:
 - Առաքելը նայեց պետին, մտածեց, խորը հառաշեց.
 - Ո՞վ ուղարկեց....
 - Այո:
 - Իմ սիրտ... իմ սի՞րտ ընձի ըսեց՝ գնա, Առաքել, քո երկիր տես, արի: Մեղավոր իմ սիրտն է...
 - Առաքել բիձա:
 - Հա, մատադ:
 - Ինձ մի խաբիր, Առաքել բիձա...
 - Հազար ամոթ ընձի ու իմ գերդաստանին, թե կիսաբիմ...
 - Ի՞նչի համար գնացիր Թուրքիա:
 - Երկրին կարոտցեր ենք...
 - Կարոտի համար կերթա՞ն:
 - Կերթան:
 - Բա ուրիշներն ինչո՞ւ շգնացին, դու գնացիր:
 - Իմ սիրտ թուզ է...ուրիշների սրտեր ուժեղ ին...

- Բա ինչո՞ւ վերադարձար:
- Իմ ազգ էստեղ է, իմ գերդաստան էստեղ է: Հայաստան հիմի էստեղ է...
- Որ Հայաստանն էստեղ է, ի՞նչ գործ ունեիր էնտեղի հետ, — հարցրեց նախագահը:
- Իմ սրտին ըսե, մատաղ...
- Մարդիկ խելքո՞վ պիտի շարժվեն, թե սրտով...
- Ես ուսում ու գաղափար շունիմ, ես սիրու ունեմ, որ խոսք ու խրատ շհասկնա... Որ կարոտցավ՝ կծոփ, որ ծռավ՝ որենք ու սահման կմոռնա:
- Նախագահը լսում էր նրա ամեն մի խոսքը, զննում էր ամեն մի փոփոխություն նրա դեմքի վրա, հայացքում, շարժումների մեջ:
- Այդ կարոտը պիտի մոռանալ, — խրատական եղանակով, կարծես փորձելու համար, հանգիստ ասաց նա:
- Չմոռցվի՛, — համոզված ու անմիջական պատասխանեց Առաքելը:
- Դու գուցե շմոռանաս, բայց քո տղաները, նոր եկող սեռունդը կմոռանան:
- Առաքելը ծանր հառաչեց.**
- Չեմ հավատա: Կարոտ թոնդրի մոխրի տակ մնացած անթեղ կրակ է: Կարծես հանգեր է, չի երևա: Թոնդիր պաղեր է: Բայց որ մոխրի բացես, անթեղ կրակ կերևա, կկայծկլուա... Անթեղ կրակ շմարի, կապրի: Կրակ արդարություն է, անմահ է... Կարոտն լե շմարի կրակի պես: Նոր սերունդ կանաչ է, խակ է, քանի կանաչ է, արմատ լե թաց է, որ հասնի, կարմրի, կծարվնա... Կարոտ կրակ է, ծարավ է:
- Նախագահը չէր միջամտում: Եվ Առաքելը խոսում էր: Երանք այդքան ասող խոսող չէր եղել նա:
- Հիմա նա տասնամյակներով լցված իր սիրոտն էր դատարկում:
- Օգտվելով կարճատե լոռությունից, Առաքելը նախագահին՝ հարցրեց:
- Ներողություն կենիս, ընկեր: Դո՞ւ որտեղացի իս...
- Նախագահը ներողամտաբար ժպտաց.

— Հիմա էլ նա է ինձ հարցաքննում... Ծնողներս արգը-
րումցի՞ են:

— Իյա՞,— զարմացավ Առաքելը, — մեր Ալաշկերտ լե
Արդրումի վիլայեթի մեջ կմտներ... Արդրումցի՞ իս: Մատաղ
հղնիմ Արդրումու Բինգոլի ջրերուն: Բա դու շկարոտնա՞ս
Բինգոլի աղբյուրներուն, մատա՞ղ...

Նախագահը հիմա, լուր ծիսելով, մտածում էր: Երևում էր,
Առաքելը տպավորություն է գործել նրա վրա:

— Կհարցուս, ինչի՞ ետ դարձա եկա, — շարունակեց Առա-
քելն՝ այս անգամ առանց հարցի սպասելու, — իմ ծանոթ
քրդեր հայտնեցին, թե Քեմալի կառավարության մարդիկ
ման կուգան, որ բոնեն ընձի: Պատմեցին, որ Ստալին Քեմալին
ասեր է՝ Առաքելին կտաս՝ տուր, շե՞ս տա՝ իմ կոփվ քու հետ
կոփվ է... Ես որ լսեցի էդ լուր, ասի հորի՞ իմ պատճառով կոփվ
արունհիղություն էղնի, ու շուտ հելա եկա...: Պիտի վերա-
դառնենք, բայց էդ լուր լսեցի, մի օր շուտ եկա...

Առաքելը լոեց, ծնկներն ամուր հպելով իրար:

Նախագահն ու քննիչները երկար ժամանակ իրար հետ
ուստերեն էին խոսում: Առաքելը լսում էր այնպես հետաքըր-
քիր, կարծես հասկանում էր: Երկար խոսեցին, հետո նախա-
գահն ասաց.

— Առաքել ապի, ես հրամայում եմ քեզ, որ ինչ որ այն-
տեղ տեսել ես, լսել, ում հետ որ հանդիպել ես, ինչի մասին
որ խոսել եք, որ տեղերը որ գնացել ես, բոլորի, բոլորի մասին
պատմես, որ այս ընկերները գրեն: Համաձա՞յն ես...:

Առաքելը վեր կացավ, անձկուն մարմնով մի անգամ էլ
խոնարհվեց նախագահի առաջ: Կարծես թե նրա աշքերը լցվել
էին, գորշ շրթունքները դողում էին:

— Նստիր, նստիր: Համաձա՞յն ես, ուրեմն: Ոչինչ շմո-
ռանաս, ոչինչ բաց շթողնես: Խոսք տալի՞ս ես...

— Խոսք լե կիտամ, երթում լե կուտիմ, մատա՞ղ...:

— Դե, հիմա գնացեք...

Քննիչների հետ միաժամանակ ոտքի կանգնեց Առաքելն էլ,
կարծես նախապես սովորեցրել էին: Նախագահը մոտեցավ

ձեռքը պարզեց Առաքելին, սեղմեց նրա ձեռքը, ու նրան թվաց,
թե քարե մարդու քարե ձեռք է բռնել իր ափով:

ԳԼՈՒԽ ՀՈՐՇՈՐԴ

Նրան ասել էին, որ պիտի պատմի իր ամեն մի քայլը,
նույնիսկ, թե ինչ քար ու թուփի կողքով է անցել, ո՞ր ժայռի
տակ է քնել, ո՞ր ջրով է լվացվել, ինչ ասունի ու անասունի է
հանդիպել, ինչ է մտածել, ինչ է լսել: Ե՞րբ որոշեց գնալ, ե՞րբ
որոշեց վերադառնալ, ի՞նչ էր ուտում, ի՞նչ էր խմում:

Այդքան շատ հարցերը ոչ թե հեշտացրել, այլ ավելի էին
դժվարացրել Առաքելի գործը, ամեն ինչ խճողել էին նրա մըտ-
քում, դեպքերը խառնել իրար, ցերեկը մթնեցրել, գիշերվա-
երկինքն ամպերով ծածկել:

Ծվարած նայում էր իր քննիչներին ու ամբողջովին համ-
րացել էր: Իսկ նրանք, թուղթ ու մատիտ առաջները դրած,
նայում էին նրա բերնին: Քանի անգամ փորձեց պատմել՝
«Գիշեր Արագ անցա էն կողմ, Սուրմալուի դաշտով գիշերով
գնացի՝ մարդ շտեսավ, լուս չէր բացվե, որ հասա Ալադաղի
սարեր, թաքնվա քարերու մեջ, մյուս գիշեր հասա մեր եր-
կիր, նպատ լեռան մոտ»...

— Զեղա՛վ, չեղա՛վ,—ընդհատում էր Արշո Շամերյանը,—
շուր տուր քշի մի արա, այ մարդ, մանրամասն, մանրամասն
պատմիր, չես հասկանո՞ւմ... Ե՞րբ մտքովդ անցավ էն կողմր
գնաս, ո՞ւմ հետ խոսեցիր, ո՞վ խորհուրդ տվեց...

— Ես իմ ընձի խորհուրդ տվող, ուրիշ մարդուց բան չըմ
հարցուցեր...:

— Զեղա՛վ,—դարձյալ ընդհատում էր Շամերյանը:

Մյուս երկու քննիչները խնդրեցին Արշո Արտեմովիչին՝
թույլ տա, որ ծերուկը պատմի ինչպես կարող է, գրի կառնեն,
ապա նոր հարցեր կտան ու դարձյալ, կրկին այդպես:

— Դե լավ, պատմիր էլոյան, ինչպես քո եղբորը, քո տղա-
ներին, քո հարազատներին կպատմեիր:

Ի՞նչ շարշարանք եղավ այդ ամենը դաշտապահ Առաքել

Էլոյանի համար, ի՞նչ շարշարանք եղավ: Ոչ տեսել էր, ոչ լսել:

... Երդում կուտի Առաքելը, Հոգի ունի տալու, որ իր մտքով չէր անցել էն կողմ գնա: Կարոտում էր, վառվում, եփվում: Ամեն օր երազին երկիրն էր տեսնում, Արածանու խշոցն էր լսում, բայց մտքով չէր անցել, որ գնա: Հակառակի պես ամեն օր արևածագից առաջ երբ աշքերը բաց էր անում, արթնանում էր՝ երկրի սարերն էին կանգնում աշքերի առաջ, Գեղուկն էր երևում, էն ճանապարհը, որ Ալադաղի սարերի վրայով տանում է երկիր: Քուն ու դադար շուներ: Էնտեղ է ծնվել, էնտեղի սար ու ծոր, դաշտ ու լոլն է շափել շափշփել հիսուն տարի ու էս տասնհինգ տարի է, որ զրկվել է երկրից: Տասնհինգ տարի է՝ հոր ու մոր գերեզմանը շի տեսնում, որ հիմա մամոռտել են, մողեսներն են խաղում սուրբ քարերի վրա, նպատ սարի տակ Հովանու մեծ վանքը շի տեսնում, որ ժողովուրդին կոտորածից փրկել էր քանի, քանի անգամ, իրենց պաղ-պաղ աղբյուրների ջուրը շի խմում, ծաղկած լանջերում շի քնում, Արածանու զուլալ ալիքների մեջ շի լողանում ամառները: Պարտական մնա Առաքելը, թե սուտ է ասում՝ կարոտում էր, բայց ոչ մի անգամ մտքով չէր անցել, որ տուն ու տեղ, կին ու որդի թողնի՝ գնա էն կողմերը: Ինչ անենք, որ մերն է, մերն է, բայց գաղանի թաթն է դրված վրան: Ավերվել են, քանդվել են դյուլերը, պղծվել են վանքերը, դաշտերը եթանի են դարձել, ճամբեք խոտերով ու փշերով են ծածկվել, արկի տակ հայերու ոսկորներն են անթաղ մնացել մինչև հիմի: Առաքել գնա՝ ի՞նչ տեսնի, ի՞նչ անի: Ոչ գնալու միտք է եղել, ոչ խոսք ու զրուց, ոչ խորհուրդ ու խրատ տվող: Մի իրիկուն կոպալն առավ ու դաշտ գնաց: Լուսնյակ գիշեր էր, Մասիսը կշողար Առաքելի աշքերի առաջ, Գեղուկի ծորը բացվել էր: Լեռները մոտեցել էին, մոտեցել, կանգնել էին Առաքելի դեմ-դիմաց: Լսում էր Արագի ալիքների ձայնը: Նստեց մի թմբի, նայեց, նայեց, մտածեց: Լուսնյակը նայում, ծիծաղում էր, ծղրիդները երգում էին: Արազը թեթև խշոցն էր: Աշխարհն Առաքելի աշքերի միջից ներս էր մտնում, լցվում էր նրա հոգին, բոլոր ձայները հասնում էին նրա ականջին: Ու մեկ էլ... Որ Առաքելը պատմի, չեք հավատա, դուք անհավատ եք: Վկա երկինք ու գետին,

Հացն ու գինին, տեր կենդանին, վկա երեկվա ու էսօրվա օր, նահատակների արյուն ու մանուկների ծնունդ, որ ճշմարիտ է ասում Առաքելը: Մեկ էլ երկնքից մի ձեն լսեց.

— Վեր կաց, Առաքել, վեր կաց ու քո երկիր գնա...

Առաքելի մարմինը սրսփաց, ձեռքերն ու ոտքերը դողացին, սիրտը ահ ու սարսափ մտավ: Հազար ու մի գիշերներ էր դըր-սում լուսացրել, այդպես ահ ու սարսափ ոչ մի անգամ շէր պատել նրան:

Ականջ դրեց: Զայնը կրկնվեց.

— Մի վախեցիր, Առաքել... Վեր կաց, չուշանաս: Գիշեր կարճ է, ճամբեն երկար է...

Ու էլի.

— Առաքե՞լ, Առաքե՞լ...

Արշո Ծամերյանը այլևս չհամբերեց.

— Լսիր, երազահան ես դո՞ւ, թե Հոպ Երանելի: Զեռ ես առ-նում մե՞զ: Հիմարություններիդ վերջ տուր, էլ բավական է...

Առաքելի դեմքից ջերմեռանդությունը չքացավ, ոգեշնչումը վայրկյանապես անհետացավ: Խեղճացած նայեց Ծամերյանի փոքրիկ կերպարանքին:

— Ես քու հոր յաշին մարդ իմ, հո՞րի հիմար կըսիս...

Արշո Արտեմովիչ Ծամերյանն ավելի բորբոքվեց.

— Որովհետեւ ծուտի-մոտի բաներ ես ասում: Հետդ խաթ-րով խոսեցի՞նք: Էլ ժամանակ շկա երկարացնելու, ինչ որ եղել է, ասա, թե չէ: Թե չէ գիտա՞ս հա...

Եվ նա մոտեցավ ոտքի կանգնած Առաքելին, աջ ձեռքի բոռնցքը թափահարեց նրա դեմքի առաջ: Վիթխարահասակ դաշտապահը նայում էր այդ փոքրամարմին, մանր աշքերով մարդուն ու վախենում էր: Ոչ թե նրանից էր վախենում, այլ իրենից: Մեղքը զորով գալիս, փաթաթվում է մարդու վզին, պիտի զգույշ լինես, հեռու փախչես փորձանքից:

— Նստի՞ր...

Ծամերյանը վերադարձել էր իր աթոռին: Առաքելը դանդաղ նստեց:

— Դե պատմիր,—հրամայեց Ծամերյանը, էղ ֆոկուսներդ

մի կողմ թող, բավական է: Կաշիդ կքերթեմ, որ օյխններդ շարունակես...

Առաքելը ժպտաց՝ հուսահատ, արդեն հավատը կորցրած, կյանքից ինքնակամ հեռանալու պատրաստ մարդու սառն ու դառն ժպիտով:

— Ես գնացի, երկիր տեսա, իմ հոր գերեզման պագեցի, իմ աշքերուն քսեցի Մուրադ գետի ջուր, իմ խարաբա տան շեմին նստա ու կուշտ լացի, իմ կարուտ առա, եկա: Հիմի կուզիք՝ սպանեք, կուզիք՝ սաղ-սաղ հորեք, ես չվախենամ... Ու ոչ մի բան լե չպատմիմ ձըզի: Իմ կաշին քերթիք, ի՞նչ պիտի էնիք: Իմ կաշին հինցեր է, փտեր է, բանի պետք չի գա: Ոչ մի բան լե չպատմիմ ձըզի...

Այդ խոսքի վրա Արշո Շամերյանն արագ վեր թռավ տեղից, վայրկյանական մի ոստյունով հասավ Առաքելին.

— Էդպե՞ս ուրեմն, հրաժարվո՞ւմ ես ցուցմունք տալ, հա՞, ավագակի մեկը,— ծղրտաց նա՝ Առաքելի դեմքի առաջ բռունցքը թափահարելով:

— Այո, կհրաժարվիմ...

— Հրաժարվո՞ւմ ես,— էլի ճշաց Արշո Շամերյանն ու ինչ-քան որ ուժ ուներ՝ բռուցքը խփեց Առաքելի դեմքին:

Մյուս քննիչները բռնեցին նրան, ետ քաշեցին, բարկացած ինչ-որ բաներ ասացին իրար ոռւսերեն: Առաքելը հանգիստ, անդրդվելի նստած էր մնում իր տեղում: Հարվածի ժամանակ էլ իր ծանր գլուխը նա ետ շտարավ: Միայն դեմքը գունատված էր հիմա, և աշքերի խորքում նստել էր նույն սառն ու դառն ժպիտը:

Զարմանքով նայում էր ավագ քննիչին: Լուռ, բարացած: Հետո շուրթերը շարժվեցին, հազիվ լսելի, ցածրածայն խոսեց՝ ուղիղ նայելով Շամերյանի մանրիկ աշքերի մեջ:

— Ապրի՞ս: Զորանա՞ս: Ուրիշ շնորք ու մարիֆաթ լե ունի՞ս: Ցույց տո՛ւր, խարջե տեսնինք...

Խոր հառաջեց ու լուրջ հարցրեց.

— Դու հա՞յ իս, թե թուրքի զաբթիյա իս...

— Շատ մի խոսիր, թե չէ: — իր բարակ ձայնով ճշաց Արշո Շամերյանը:

— Թե չէ՝ ի՞նչ: Կղարկի՞ս: Է՛, զա՛րկ: Երեխեն լե էստեղ կրնա ընձի ծեծե: Քո ուժն ի՞նչ է, որ ինձ ինչ էնք: Ճնշուղի շափի իս: Որ ձեռքիս մեջ առնիմ՝ կճիլիս...

Արևը ներս հորդեց սենյակի լուսամուտից: Մինչև այդ րոպեն երկի դրսում ամպ էր: Հիմա պարզել էր երկինքը: Առաքելը նայեց արևի ճառագայթներին ու թեթևացած շունչ քաշեց: Լուսամուտից երկում էր երկնքի փոքրիկ մի կտոր, բոսրագույն, արևաշաղ: Երկնքի փոքրիկ մի կտոր էր երկում, իսկ ամբողջ երկինքն Առաքելը տեսնում էր մտքով: Մտքով տեսնում էր նաև ընդարձակ դաշտեր՝ արևով ողողված: Նախիրներ էին արածում մարդագետիններում, ձիեր էին վրնջում, հողմն էր սուզում ձորերով, ոչխարներ էին փովել սարալանջերին, հովիվը սրինգ էր նվագում:

Իսկ ինքը ո՞րտեղ է ընկել հիմա. Երազի՞ մեջ է, թե իրականի:

Քննիչները բորբոքված խոսում էին իրար հետ ոռւսերեն: Նա ոչինչ չէր հասկանում: Լարված, տարված, նայում էր հատակին խաղացող շողքերին, պատկերացնում էր կյանքը դըրսում՝ դաշտերում, լեռներում, Արազի այս ու այն կողմերում, իրարից բաժանված աշխարհի հյուսիսում ու հարավում: Ինչ եղել, եղել անցել էր ու չէր վերադառնա, ուրեմն ինչո՞ւ այսքան վառվես, խորովվես: Իսկ ինչ որ պիտի լինի հիմա՝ թող լինի: Մահվանից էն կողմ էլ ոչ շարշարանք կա, ոչ էլ աճ ու սարսափ, ուրեմն ինչու հոգուդ մեղք անես, ծուռը՝ շիտակ ասես, շիտակը՝ ծուռ: Միայն թե ցավն էն է, որ Արամին ու Տիգրանին անհարազատ շամարեն...

Առաջին անգամը չէր այս երեք ամիսների ընթացքում, որ նա Արամին ու Տիգրանին էր հիշում: Հիշում էր, ինչպես տնից հեռացած հայրն է հիշում զավակներին, և մտքով չէր անցկացնում, թե իր վարքը կարող է նրանց զնասել: Պետությանն ի՞նչ վատ բան է ա՛նում ինքը, որ կարոտում է իր երկրին, որ գնում է տեսնելու... Հիմա միայն մտածեց, որ զավակների համար այդ ամենը վատ կլինի, շա՛տ վատ: Հիմա, այդ Արշո Ծամերյանի բունցքի հարվածից հետո: Է՛, ինչ լինում է լինի, որտեղ կտրավ կապ, անիծվի տիրու պապ...

Քննիչները ոտքի ելան։ Երիտասարդն ասաց, որ այսօր քննությունը հետաձգում են, վաղը կշարունակեն։ Ներս մտան այն երկու զինվորները, որոնք Առաքելին բերել էին այստեղ։ Հիմա եկել են ետ տանելու…

Ամբողջ գիշեր Առաքելը երազներ էր տեսնում։ Գնացել են երկիր այս անգամ բոլորը միասին, ժողովուրդ, կառավարություն, ոտքով, սայլերով, ծիերով, ավտոմոբիլներով։ Տրակտորներ են եկել։ Ետևներից կապտավուն ծուխ թողնելով, վարում են Ալաշկերտի դաշտը, ոև ակոսներ են փռում Արածանու ափերի երկարությամբ, շիշխանների մոտով, որոնց մանրիկ պտուղներն արդեն կարմրել են։ Գնացքներ են գնում-գալիս կանաչավուն հովիտով, սուլում են ու ճամփա տալիս իրարու… Ինքն էլ մահակն ուսին հարթավայրն է իշնում իրենց Դիտակի բարձունքներից։ Ամբողջ լանջեվ մեկ փովել է սպիտակ ոչխարների հոտը։ Բոլոր խոյերը զարդարված են՝ կոտոշներից կախած են պուխեր ու փյուսկուլներ, մեջքներն ու ճակատները ներկված են կարմիր, կապույտ, դեղին, գույներով։ Վերևից, կժերն ուսերին, երգելով իշնում են աղջիկները։ Քայլում է Առաքելը բարձունքից ներքեւ, ոտքերի տակ՝ ծաղիկ ծաղիկ ծաղկունք, գլխի վերև՝ կապույտ, անամազ երկինքը։ Օդի մեջ երգում են թոշուններն ու իշնում, թառում են նրա ուսերին, գլխի վրա, թովում, պարում են նրա դեմքի առաջ։ Ու ահա, դիմացից գալիս են զինված ասկյարներ։ Աղավնիները թոշում, փախչում են հեռու։ Առաքելն ուզում է թաքնվել ժայռերի ետևում, բայց ուշ է արդեն։ Հիմա, հիմա կկրակեն իր վրա, կսպանեն։ Չէ, ասկյարներ չեն։ Կոմերիտականներ են, առջեկից գալիս են Արամն ու Տիգրանը։ Ուրախացած գրկում են հորը։ Երգում են, բարձրանում դեպի Դիտակը, աջ ու ձախ կողմերից բռնած հոր թերը։ Չէ՛, որդիներն էլ չեն, երկու զինվոր են հրացանները բռնած նրա վրա, բանտարկել են իրեն, տանում են Դիտակ։ Ահա ոեսի տունը, այնտեղից դուրս է գալիս փոքրամարմին մի մարդ, բռունցքները թափահարում է Առաքելի դեմքի առաջ։ «Ես քու կաշին կքերթեմ, ավազակ, ո՞ւր էիր փախչում»… Արշո Ծամերյանն է եկել Դիտակ, այստեղ էլ պիտի նա հարցաքննի Առաքելին։ «Իմ կաշին հնացեր է, փտեր է,

ի՞նչ պետք է ձըզի իմ կաշին», — ասում է Առաքելը: Ծամերյանն ուզում է խփել նրան, այն երիտասարդը բռնում է նրա ձեռքը, չի թողնում: Ու Առաքելին ասում է. «Հարցաքննությունն այսօր վերջացավ...»

Երբ Առաքելն աշքերը բացեց, կալանավորների խցում արդեն լույս էր: Ինչքան էլ բանտարկյալները հետաքրքրվեցին երեկվա հարցաքննությամբ, նա ոչ մեկին չգոհացրեց իր պատասխաններով. «Կհարցում՝ ինչպե՞ս գնացիր, ինչպե՞ս եկար, ես լե պատմեցի՝ էսպես գնացի, էսպես եկա: Ընչի՞ գնացիր: Կարոտցեր էի երկրին, գնացի տեսա, եկա»:

— Հավատացի՞ն, — հարցնում են:

— Իրենց մեղք իրենց վիզ, չհավատան՝ թող չհավատան...

Գաղտնապահություն շէր անում Առաքելը: Ոչ մի գաղտնիք չուներ նա աշխարհից, միայն քեֆ չուներ պատմելու, սիրո շուներ հերիաթ ասելու:

Խցի դուռը ճռնչաց.

— ♦ Առաքել էլոյան, դուրս արի:

Նույն զինվորներն էին: Տարան էլի նույն ճանապարհով: Առաքելը հաշվում է աստիճանները: Հիսուն շորս աստիճան: Նույն սենյակն է: Ցույց են տալիս Առաքելի նստելու տեղը: Նստում է, դարձյալ փափախը դնելով կարկատած ծնկներին: Հանկարծ ներս է մտնում մեծավորը: Քննիչների հետ Առաքելն էլ ոտի է կանգնում:

Մեծավորը բարեկց երեքին էլ:

— Նստեցեք, նստեցեք...

Երեկվա պես ուրախ չէ: Նա այսօր այնպես է նայում Առաքելին, կարծես առաջին անգամ է տեսնում:

— Առաքել էլոյան:

— Հրամանք իս:

— Երեկ քեզ խփել են, էլոյան:

— Հրամանք իս:

— Եվ դու հիմա ի՞նչ ես մտածում մեր մասին:

— Ինչ մտածիմ, մատաղ, — ասաց Առաքելը և հանկարծարտասուքները գլորվեցին դեմքի մազերի վրա, — ես ինչ իրավունք ունիմ բան մտածիմ: Ես մի անխելք, անուսում մարդ իմ:

Հնձի հա ծեծեր ին ու հավիտյան լե պիտի ծեծին, ոռովհետեւ
իմ շարժմունք չհասկնամ, թայց ծեծ ու քուֆր մարդկութեն
չէ, շնորհք չէ...

Մեծավորը լուր մտածում էր:

— Ես եկել եմ քեզնից ներողություն ինդրելու, էլոյան,
շատ ներողություն...

— Դու ի՞նչ մեղք ունիս, մատաղ, դու մեծ մարդ իս, դու
աղա մարդ իս, քրզնե խոռվողն անխելք է...

— Ես աղա չեմ, ես էլ քեզ նման մարդու տղա եմ,—ասաց
մեծավորը:

— Դու քո բնությունով աղա իս, մատաղ քրզի...

Քննիչներն ու մեծավորը ծիծաղեցին:

— Քեզ վիրավորողին այլևս դու չես տեսնի: Ինչ որ եռ
խնդրել էի քեզ, պատմիր այս ընկերներին: Լա՞վ:

— Իմ աչքի վրեն...

Մեծավորը գնաց: Քննիչները թույլ տվին, որ Առաքելը
ծիսի: Մի քանի կում ծծելով, նա սկսեց կիսատ թողած իր
պատմությունը երեկվա առաջին պահերի ոգեշնչումով, ինչ-
պես մոկացի գզրարներն էին պատմում Սասնա ծռերի ու Թլոր
Դավթի պատմությունը:

«...Գիշեր կարճ է, ճամփեն երկեն, վեր կաց, Առաքել—
ըսեց էդ ձեն երկնքեն, թե իմ հոգու մեջեն, ու ես ոտի ելա...

Ու պատմությունը երեկվա ընթացքն ստացավ, հոսեց
մարգագետիններով թավալվող գետի նման:

... Առաքելը ոտքի ելավ և նայեց շուրջը: Դեռ կես գիշեր
շկար: Աշխարհը խաղաղ էր, լուռ, ոչ մի ձեն ու ծպտուն: Կար-
ծես մի աներեսույթ ուժ նրան հրում էր առաջ, դեպի Արաքսի
ալիքները: Զայնը հրամայում էր՝ «Դնա, Առաքել, գնա»: Մո-
տեցավ Արաքսին: Ոչ ոք չէր նկատել իրեն: Գիշերը խաղաղ էր:
Նստած սառ ավազի վրա՝ նայում էր կաթնագույն լուսի մեջ
սուզված լեռներին: Արագը երգում էր, շողշողում լուսնի տակ: «Հիմա
այս լույսեր թափեր ին մեր Արածանու, մեր Մուրադ
գետի մեջ լե», —մտածեց Առաքելը ու հոգով տեսավ լեռների
այն կողմի աշխարհը: Իր հոգու խորքից, թե երկնքից եկող
ձայնը դարձյալ հնչեց նրա ականջին, հրամայեց վեր կենա ու

Արագն անցնի: Նրան թվում էր, թե հազա՞ր, հազա՞ր աշքեր աստղերի նման նայում են նրան բարձրերից: Ոտքի ելավ ու առանց շորերը հանելու մտավ գետը: Նա գիտեր, թե տարվա այս օրերին որտեղ է ծանծաղ: Սառը ջուրը հասավ մինչև գոտին, սառը դողի պես մտավ նրա սիրտը: Արդեն ետ դառնալ չեր լինի: Նա ճեղքեց ջուրն ու հասավ գետի մեջտեղը: Կանգնեց մի րոպե, նայեց շուրջը: Կարծես արծաթի ծով էր ընկել: Պսպղում, փայլվլում էր շուրջը: Մարդ կես ճանապարհց շպիտի ետ դառնա: Քայլեց ջուրը ճեղքելով ու հասավ այն ափին, մացառներից բռնեց ու դուրս եկավ գետնի վրա: Համբուրեց կանաչները: Նրանից քիչ հեռու, սահմանապահ ասկյարները կրակ էին արել ու նրա շուրջը հավաքված, խոսում էին՝ մարմինները քորելով: Առաքելը տեսնում էր նրանց ու չեր վախենում, նայում էր ու մտածում. «Ուրեմն էս բորոտ, գոթոտ ասկերներն ին հիմա մեր երկրի տեր...» Հանեց շալվարը, ամուր քամեց ու հագավ, վեր կացավ: Մահակը ճեռքին, սարերի լուսե կատարներն աշքի առջև, քայլեց նրանց կողմը: Ո՞րտեղ եք, Դիտակ ու Վանք, Ալաշկերտի դուրան ու Նպատ սար, Առաքել կուգա ձեր մոտ ուխտ...»

Սուրմարիի հովիտն էլ նրան ծանոթ էր, հիշում էր ամեն գյուղ ու հյուղ, ամեն արտ ու այգի, թուփ ու առու: Քնած էր աշխարհը, քնած էին մարդիկ, արթուն կլինեին միայն գել ու գագան: Իսկ Առաքելը նրանցից չէր վախենում, միայն մարդկանց շհանդիպի մինչև սարերին հասնելը: Չէր քայլում ճանապարհներով, գյուղերի մոտով՝ էր անցնում, բայց այնքան հեռու նրանցից, որ շները մարդհաշ շտան, շգագագեն: Խոտն այս տարի առատ էր, դաշտերի կեսն ամայի: Առաքելը կորչում էր նրանց մեջ: Հաճախ կանգ էր առնում, ականջ դնում ձայների: Լուռ էր աշխարհը, քամին էլ լոել էր: Իգդիրը ձախ կողմում մնաց, թլուր գյուղը՝ աշ: Ոչ մի կրակ ու կայծ չէր երկում գյուղերում: Ցարաբ թլուր գյուղում ո՞վ է ապրում հիմի, ո՞վ է ապրում թորգոմենց տանը, Աղաջանենց տանը... Մեծ գյուղ էր թլուրը, լավ մարդիկ էին ապրում այնտեղ: Երբ իրենք Ալաշկերտից գաղթեցին, էս կողմն եկան, թլուրի հայերը խլեցին-խլխլեցին իրարից գաղթականների ընտանիքները, իրենց

տները դատարկեցին նրանց պահելու, իրենց բաղ ու բախչի բերք ու բար լցնում էին գաղթականների առաջ՝ առեք, կերեք։ Հացն ու թացը անպակաս արին, պահեցին, շահեցին տնավեր-բնավեր հայերուն։ Ու հետո էլ իրենք գաղթական եղան, գաղթականների հետ փախան, Արազն անցան էս կողմ.. . Հե՞յ գիտի աշխարհ, հա՞... Ու հիմա Առաքելը, խոտերի մեջ նստած, նայում էր լույսերը հանգցրած, քուն մտած Բլուր գյուղին։ Գորշ պատերով, երկհարկանի տները երևում էին հեռվից, լուսնի լույսի տակ սպիտակին էին տալիս նրանց պատշգամի գրդնակածե ճաղերը։ Նայեց, այս քաշեց, հիշեց բոլոր բարի մարդկանց, որ ապրում էին այս գյուղում, մեռածներին ողորմի ասաց, ողջերին բանհաջողություն ցանկացավ ու ճանապարհը շարունակեց։ Մեկ էլ կանգ առավ Ալի Ղամար գյուղի մոտ։ Հիշեց, թե ինչպես էդ գյուղում Խաչատուր անունով մի ուսումնական մարդ, բարձր բոյով, մեծ-մեծ, սև աշքերով, եկավ գաղթականների քարավանի առաջ ու սայլերով հաց բաժանեց բոլորին։ Հիշեց, որ էդ ժամանակ Դիտակցի Հոխանի փոքր եղբայր Տիգրանը, սայլի վրա հիվանդ պառկած, մեռել էր։ Սուր ու շիվան ընկած։ Ու թագավորի տեսքով-կերպարանքով էդ մարդն էլ լաց լացեց ու մխիթարեց Հոխանին։ Ո՞ւր է հիմի տեսնես, էդ պատվական մարդը։ Ալի Ղամարն էլ լուռ էր Բլուրի պես։ Կարծես սարերի փեշերի տակ ընկած բոլոր գյուղերն էլ դատարկ էին։ Մեկ-մեկ հեռվից միայն, շների ծույլ ու թույլ հաշոցներ էին գալիս։ «Առաքել, գիշերը կարճ է ճամփեղ երկեն», — կանշեց էլի ծանոթ ձայնը և Առաքելը նայեց սարերին։ Արևելքում լեռների ետևից դուրս թուավ լուսատղն ու ցոլցլաց Առաքելի աշքերի մեջ։

Քայլեց, քայլեց այս անգամ առանց կանգ առնելու։ Արդեն բարձրանում էր լանջերն ի վեր։ Երկիրն արթնանում էր։ Ճկացին ճնճղուկները մարդերում, աստղերը խունացան երկնքում։ Առաքելը քայլում էր՝ հայացքը լեռների կատարներին, Գեղուկի ճանապարհից հեռու։ Լուսանում էր, երևում էին հգդիրն ու Բլուրը։ Շուտ եկավ, նայեց դեպի հովիտը։ Արարատի ստվերը փուլել էր գյուղերի վրա, տներից կապույտ ծուխ էր բարձրանում դեպի երկինք՝ հարհանդ-մարմանդ, ոլոր-մոլոր։ Զպետք

Է կանգներ ու նայեր, շարունակեց քայլել, որ մարդաբնակ տեղերից հեռանա, կատարների ծերպերին հասնի: Արարատն իր մեջքին պահում էր արևի գունդը, չէր թողնում, որ շուտ երկինք բարձրանա: Հիմա էլ դաշտն էր արևով ողողված, իսկ մեծ լեռան ստվերը արևելքից արևմուտք ձգվող սարերի վրա էր ընկել:

Առաքելը բարձրանում ու բարձրանում էր: Եվ զարմանում էր, որ այս փարթամ սարերի վրա օբաներ չկան, ոչխարների հոտեր չեն արածում այս դալար լանջերում: Ավելի լավ, փորձանք չի պատահի: Հասավ սարերի գագաթը: Այդտեղ նոր կանգ առավ, շունչ քաշեց, դեմքը խաչակնքեց: Մահակին հենվեց կրծքով ու նայեց երկրի կողմը: Հիմա որ հիշում, ինքն իրեն, ինքն իր աշքերին երանի է տալիս: Երեսում էր լանջին նստած Արծափ գյուղը, Քորունի ու Մուսունի կանաչ դաշտը պսպղում էր արևի տակ, շողում էր նրա միջով անցնող փոքրիկ գետը: Սարեր ու ձորեր կանաչ, երկինքը կապույտ, օդը՝ մաքուր: Էս կողմն էիր նայում՝ Արագն էր երեսում, որ դանակի պես դաշտն երկու մասի էր բաժանել: Երկու կողմն էլ երկիրն էր, էն կողմն՝ իր պապի ու հոր գերեզմաններն էին, էս կողմը՝ իր որդիները՝ Արամն ու Տիգրանը, իր կինը, իր ազգն ու Հայաստանը: Ինքը հիմա մնացել է երկուսի մեջտեղը: Էս ինչ արեց ինքը, ո՞ւր եկավ: Էդ մտքի վրա Առաքելի սիրտը լցվեց: Նստեց մի քարի, մահակն առավ ծնկների մեջ, երկու ձեռքով բռնեց գլուխին ու կուշտ-կուշտ լաց եղավ: «Մութն ընկնի, ետ կղառնամ», — մտածեց նա, ու այդպես, ժայռին նստած, քնեց: Որ արթնացավ, կեսօրն անցել էր: Անոթի էր: Նայեց շուրջը, սնձի դախացած թիեր կային: Քաղեց, կերավ: Խավը ծիլի դախ ցողուններ գտավ, դրեց բերանը, ծամեց. լանջով իջավ այն կողմը, պառկեց խոտերի մեջ: Հեռվից, Մասիսի կողմից լսվեցին խոլ կրակոցներ, որ շարունակվեցին բավական երկար: Առաքելի սիրտը երկյուղ ընկավ: Ի՞նչ կրակոցներ էին: Սկզբում մտածեց, թե քրդերի էլերն իրար հոտերն են քշում: Թալան են տարել երեխ, տերերը կովով ուզում են ետ առնել: Թայց այսքան երկար չէին կովի: Կրակոցները շարունակվեցին մինչև իրիկնադեմ: Հիմա Առաքելը նայում էր հարավ, սիրտը

վառվում էր, նայում էր հյուսիս՝ հոգին էր դաղվում։ Երկու կողմն էլ հիմա ճամփեք փակ էին։ Մենակ էր, մի խաղ ասեց ու էլի սիրտը փլվեց։ Հանգստացավ ու որոշեց. «Չէ, որ եկեր եմ, պիտի մինչև վերջ գնամ»։ Հենց որ մութն իշավ, Առաքելը ճամփա ընկավ սարերից դեպի հովիտներն ու ձորերը... Ամբողջ գիշերը քայլեց ծանոթ սարերով ու ձորերով, ծանոթ գյուղերին լուսնյակի լույսի տակ հեռվից նայելով, համբուրելով լուռ, մենակ կանգնած խաշքարերն ու մատուների պատերը։ Լույսը նոր էր բացվում, որ հանկարծ փոքրիկ մի ձորակի աջ ու ձախ ափերից, նրա վրա վազեցին կատաղած գամփոներ։ Ու նույն րոպեին Առաքելը լսեց մարդկային կանչեր։ Գամփոներից Առաքելը պաշտպանվեց իր մահակով, մինչև մոտեցան նրանց տերերը, ոտից գլուխ զինված մարդիկ։ Սկզբում ձորի ամեն կողմից եկան երկուական հոգի, հետո՝ ամեն կողմից մի խումբ՝ քսան-քսանհինգ մարդ զինված, փուշիները կապած քոլոզներին, մազե աբաներով, թուխ-թուխ, ջահել ու հաղթանդամ, թոռուն քրդեր։ Առաքելը տեղում անշարժ կանգնեց, ձեռքերը բարձրացրեց վեր։ Եկան մոտեցան, ամեն մեկը մի աժդահա։

— Ո՞վ ես դու, ո՞ւր ես գնում...

Առաքելը շփոթվեց.

— Ո՞վ ես դու, — կրկնեց բոյով, բուսաթով, խոշոր աշք ու ունքով, պատրոնդաշներով, հաստ ու երկար, սև բեղերով մի քուրդ, — ո՞վ ես, ինչպես ես էս սարերն ընկել և ո՞ւր ես գնում։

— Խեղճ մարդ իմ, — ասաց Առաքելը, — մեր գյուղ կերթամ, դութաղցի իմ...։

Նրանց Դիտակ գյուղին քրդերը Դութաղ էին ասում։

— Ո՞ր գյուղացի ես, — զարմացած հարցրեց քուրդը։

— Դութաղ գյուղացի, Ղասմե Զիլանիի մշակն իմ...։

Առաքելի էղ խոսքը կիսատ մնաց։ Հարց տվող քուրդն ու մյուսներն էնպես ծիծաղեցին փորները բռնելով, որ սար ու ձոր դմդմբացին նրանց ծիծաղից։

— Ա՞յ, սուտասան մարդ, ա՞յ բեաբուռ մարդ...։

Առաքելի թուքը բերանում շորացավ։

— Ասում ես, թե Դութաղի Ղասմե Զիլանիի մշակն ես...։

Ու էլի ծիծաղում են:

— Տարեք դրան, սատկացրեք, — հրամայեց այդ քուրդը մյուսներին, — սատկացրեք ու զանդակը գցեք գազաններին...

Թափվեցին Առաքելի վրա, թևերը բռնոտեցին ու քաշ տվին ձորի խորքը: Գլխավորն իր օգնականներով շրջապատված, նայում էր, թե ինչպես պիտի սպանեն այդ ծպտյալ անծանոթին: Մեկ էլ սովեց նա: Կանգ առան: Գլխավորը նստեց մի քարի, օգնականները կողքերին:

— Բերեք այդ շանը, — հրամայեց նա:

Առաքելին ետ բերին:

— Ասա, ո՞վ ես դու, ի՞նչ ես անում այս սարերում... Դու շգիտե՞ս, որ հավքն իր թևով, օձն իր պորտով էս տեղերում չեն երևում... Ինչքա՞ն փող են տվել քեզ թուրքերը, որ գաս այս կողմերն ու տեղեկություն տանես նրանց... Քանի մեծ թիքեղ բերանդ չեմ դրել, ասա՝ ո՞վ ես, ո՞րտեղացի ես...

— Վալլա, բիլլա, թիլլա, որ իրեք լե աստծու անունն ին, ես դութաղցի իմ, — պատասխանեց Առաքելը:

Ու էդ խոսքի վրա գլխավորի մտրակը շրիկոցով իշավ նրա գլխին: Կարծես երկնքից կրակներ թափեցին Առաքելի վրա:

— Ստոր մարդ, ալշախ, ստոր, դու աստծու անունով սուտ երգում ես ուտում, հա՞... Ղասմե Զիլանի տան մշա՞կն է, — բարկացած ասաց գլխավորը հարվածից հետո, — Ղասմե Զիլանիի դռանը քեզ նման շուն էլ չի եղել...

Ու էլի ամբողջ խումբը հոհուում է: Ամեն մեկը մի ահոելի հսկա:

— Ո՞վ ես դու, շո՛ւն...

Առաքելը որոշեց, ինչ էլ լինի, պատմի իսկությունը: Գլխի ընկավ, որ սրանք Ղասմե Զիլանիի տանը ծանոթ են ու առաջին խոսքից նրա սուտը բռնել են:

— Թողեք պատմիմ, հետո կուզիք սպանեք, կուզիք կտոր-կտոր էրեք, — խնդրեց Առաքելը: — Ես հայ իմ, եկեր իմ Հայստանից, որ իմ երկիր տեսնիմ ու մեռնիմ, իսկապես որ դութաղցի իմ: Ղասմե Զիլանու տուն շատ իմ հաց կերե, ու էդ արդար երկինքն լե վկա եղնի, հիմի Դութաղ կերթամա...

Քրդերը զարմացած նայում էին Առաքելին: Գլխավորը վեր

կացավ, սուլեց: Զորի երկու կողմերից երեացին ձիավոր խըմբեր, սուրացին գլխավորի մոտ: Առաջինը ձիուց իշավ սպիտակած մազերով, ոչ տարիքով, ոչ էլ ջահել մի քուրդ:

— Ապո, ճանաշո՞ւմ ես այս մարդուն,— հարցրեց գլխավորը՝ ցույց տալով Առաքելին, — լավ նայիր, ապո, գուցե հիշե՞ս...

Ալեհեր բեղերով, նույնպես բարձրահասակ ու թուխ, հպարտ կեցվածքով քուրդը զննող հայացքով նայեց Առաքելին: Նայեց ու ձեռքով փակեց աշքերը, հիշողությունը հավաքելու համար:

— Մա՛րիֆ, — ձայն տվեց Առաքելը լացախառն ձայնով, — վայ զուրբան քըզի, Մարիֆ ջան...

Մարիֆը բացեց աշքերը:

— Առքե՞լ... իմ աշքերն ինձ չե՞ն խաբում, Առքե՞լն ես...

— Առաքելն իմ, Մարիֆ ջան...

Իրենց թերդակ գյուղացի Ղասմի միջնակ տղան էր Մարիֆը, իսկ խմբի գլխավորը, նրա մեծ եղբոր որդին էր, Ղասմի թոռը, անունը՝ Նաղու:

Մարիֆը գրկեց Առաքելին, նստեցրեց իր կողքին, ժայռի վրա:

— Դե պատմիր Առքել, էս ի՞նչ հրաշք է քեզ էս կողմերը բերել: Ի՞նչ հրաշք է...

— Կարոտ ընծի բերեց, Մարիֆ ջան, — ասաց Առաքելը, — կարոտ կրակի պես կվառե մարդու հոգին...

Մարիֆը պատմեց խմբին, թե ով է Առաքելը: Նադոն թողություն խնդրեց, որ մտրակով խփել է նրան: Անմիջապես մլհամ դրին Առաքելի դեմքին, որի վրայով ճակատից մինչև ծնոտը՝ մտրակի հետքն ուտել ու կապտել էր: Կարծես գետնի տակից բուսնելով, ամեն կողմից հայտնվում էին նորանոր զինված մարդիկ ու գալիս, լուռ նստում էին Առաքելի շուրջը բոլորած խմբի մեջ: Գլխի ընկնելով, որ հեռու ճամբար եկած Առաքելն անոթի կլինի, Նաղոյի հրամանով գետնին կաշվե սուփիրա փոեցին ու մաղախներից նրա վրա լցրին պանիր ու լոռ, դավուրմայի մեծ-մեծ կտորներ, գառան բուղեր:

Մարիֆը հարց ու փորձ էր անում Առաքելին ծանոթ հայ գերդաստաններից՝ ով կա, ով չկա: Առաքելը պատմում էր իրենց կյանքը, թափառումները հայրենիքից զրկվելուց հետո, պատմում էր մահերի ու ծնունդների մասին, և նրան լուս լսում էին հարյուրից ավելի զինված քրդեր: Լսում էին նաև խմբի շուրջը, սանձերը բերաններին գլխահակ կանգնած ձիերն ու իրենց զինված տերերի կողքին բազմած վիթխարի գամփրոները: Նրանք նույնպես հիմա հաշտ հայացքով էին նայում Առաքելին, զղալով, որ հանդիպման առաջին րոպեներին ուզում էին հոշոտել նրան:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Հարցաքննության երրորդ օրը երիտասարդ, հաղթանդամ քննիչը, դիմելով Առաքելին, ասաց.

— Քաղաքացի էլոյան, մի բան ինձ համար անձամբ հասկանալի չէ: Ուզում եմ հարցնել ձեզ...

— Հարցրու, մատաղ,— վրա տվեց Առաքելը:

— Զե՞ք կարող պատմել, թե ինչ մարդիկ էին դրանք, այդ նադոն, Մարիֆը, այդ Ղասմե Զիլանին: Եվ ինչո՞ւ եք դուք նրանց մասին այդպես գովասանքով խոսում... Դուք տաճկահայ եք, էլոյան, և ձեզ քրդերը շատ են, նու, ասենք, անհանգըստացրել, ինչպե՞ս էիք նրանց մոտ գնում: Կարո՞ղ եք այս հարցերին պատասխանել:

— Կարող իմ: Իմ աշքի վրեն, պատասխանիմ... Զըզի պատմիմ Ղասմե Զիլանու տան պատմություն... Ղասմե Զիլանին մեր գեղ կապրեր...

Մի ծգարա էլ փաթաթեց Առաքելն ու նույն ներշնչումով, որ համակել էր նրան այսօրվա հանդիպման հենց սկզբից, շարունակեց.

...Ղասմե Զիլանին իր գերդաստանով ապրում էր Դիտակ գյուղում հայերի հետ միասին: Լավ մարդ էր, բարի մարդ էր, հայասեր էր: Ոչ մեկը նրա բերանից հայհոյանք չէր լսել, ոչ մեկի վրա ձեռք չէր բարձրացնում, ոչ իր մշակների, ոչ էլ

մյուսների, նույնիսկ իր հեղինքով՝ սպիտակ ու կապույտ խալերով ձիուն էլ մտրակով չէր խփում։ Իր բնությունն էր էդպես։ Վայն եկել էր էն քրդին, որ գողություն էր արել, կամ ուրիշ վատություն։ Ղասմե Զիլանին պատիվ ուներ քրդերի մեջ՝ մինչև Զիլանի ձորի զոգանները։ Հիմա Առաքելը կպատմի, թե ինչպես Ղասմե Զիլանին փրկեց Դիտակի հայերին։

Մի անգամ գիշերով Դիտակ լցվեցին թուրք ասկյարների մի բոլուք ու համբիդի մի խումբ։ Իրարանցում ընկավ զյուղը, ճիշ, լաց, վայնասուն, շների կաղկանձ, ձիերի խրխինջ։ Հաշող շների վրա կրակում էին, դռները ջարդում, ներս էին մտնում տներց։ Հիմա էլ, որ Առաքելը պատմում է, սարսուզ է մարմինը, սիրտը ցավում է։ Նրանց դուռն էլ ջարդեցին։ Սանամն Արամին գրկած կանգնել էր դռան ետևը, երեխին վերցրին ու գցեցին գետին, Սանամն իրեն գցեց երեխի վրա, նրա մազերից էլ բռնեցին ու գետնով քաշ տվին։ Հրացանների կոթերով սկսեցին խփել Առաքելին, որ դուրս գա տնից։ Առաքելի դուշմանն այդպիսի օր շտեսնի։ Մինչև լույս ոչ մի հայ ողյ չէր մնա Դիտակում, ոչ մի քոռ կատու... Ու մեկ էլ գոռզոռոց ընկավ զյուղի մեջ, բարձրածայն կանչում են իրար՝ քրդերեն, թուրքերեն։ Առաքելի սիրտը տեղն ընկավ։ Ղասմե Զիլանու ու իր տղաների ձենն էր։ Հրացաններ շխշխկացին, քուֆըր, աղաղակ։ Համբիդի զինվորները տներից դուրս եկան, սուզ ու շիվան մի քիչ դադրան։ Ղասմե Զիլանին ու իր յոթ տղաներ զենքերով կանգնեցին համբիդիների գլխավորի առաջ, որ Քոռ Հուսեյն փաշի՝ էդ հայակեր գազանի, խուզամներից էր։ Ասին՝ որ մի հայ սպանեք, էստեղից ձեր ջանդակներ կտանեն ձեր տները, էն էլ շենք տա, կգցենք շներին։ Խաբար ենք ուղարկել գյուղերը, ասին, որ հենց հիմի ձեր ճամփան կտրեն։ Էս հայեր, ասին, մեր եղբայրներն են եղել, մի արտի հաց ենք կերել պապից պապ, մի աղբյուրի ջուր ենք խմել, իրար պահելու պաշտպանելու երդում ենք՝ տվել, նրանք՝ իրենց նպատ լեռան Սուրբ Հովհաննու վանքով, մենք՝ շեյխ Օզմանի օջախով։ Անոթի՝ եք, ձեզ համար գառներ մորթեմ, — ասաց Ղասմե Զիլանին, — զիսկտվեք, կշտացեք ու հայդա էս գյուղից։ Համբիդի հավաքվեցին իրար վրա, լցվեցին Ղասմե Զիլանու մարագը,

իսկ նրա տղաներն ու խովամները հայերին տարան լցրին Ղասմե Զիլանու հացատուն: Տարան, տարան, ծեր ու մանուկ, տղա, աղջիկ, տարան լիք լցրին էդ զուբեն: Մեծ թոնրատուն էր, հինգ հարյուր մարդ կտաներ: Հայու ու քրդի բոլոր հարսանիքներ Ղասմե Զիլանու էդ թոնրատանն էին անում: Հարյուր մարդ ու երկար յազմեքով կնիկ գովլնդ՝ կլոր պար կբըռնեին, մի երկու հարյուր մարդ էլ շուրջպարի ներսը նստած, նրանց կնայեին: Էդ մեծ տունը Դիտակի բոլոր հայերին ներս առավ իրենց գերդաստանների հետ ու Զիլանին, իր հինգ եղբայրն ու յոթ տղերքը, զենքերն առած, տան դռան առաջ պաշտպան կանգնեցին: Աշառներ մորթեցին, մինչև լույս կերցրին համիդիեի էդ զինվորներին ու հայերին էլ պահեցին: Լուսադեմին համիդաները քաշվեցին գնացին: Դրանք քաշվեցին, ուժիշներն եկան, նրանք էլ գնացին, ուրիշներն եկան: Եկան գնացին, եկան գնացին: Ով որ մոտեցավ Ղասմե Զիլանու մեծ տան, նրա հինգ եղբայրներն ու յոթ տղերքը, յոթ էլ զինված հայ, քրդի շորով, որ գիշեր տնից ելան ու զենք առան, բոլորով կանգնեցին համիդիեների առաջն ու ասեցին՝ կամ էս տան մոտեցողի դիակ կիովի շեմի վրա, կամ մեր դիակների վրայով կանցնեք, նորս կդնաք: Ու էլի եկան, գնացին: Քաշվեցին, քաշվեցին, քաշվեցին ու մինչև լույսը լրիվ բացվեց, արեք դուրս եկավ սարի ետնից, ոչ մի համիդի զինվոր չէր մնացել Դիտակում...

Հացատան դուռը բացեցին, գյուղը դուրս թափվեց Ղասմե Զիլանու տնից: Լաց, արտասուք, ուրախություն: Դիտակ կոտորածից փրկվել էր: Ու մեկ էլ ի՞նչ տեսնեն դիտակցիք: Վանքի կողմից ոռւս զորք երևաց, ձիավոր կազակներ: Եկան, եկան մոտեցան: Էնպես խոշոր, մեծ-մեծ կազակներ էին, ամեն մեկը մի-մի շեկ դեւ Մինչև հիմա Առաքելն էդպես մեծ-մեծ ոռւաներ չի տեսել: Դիտակի փրկված հայեր ուրախացած վազեցին նրանց առաջ: Ու ի՞նչ տեսնեն: Կազակների հետ հայ կամավորներ ու նրանց մեջ՝ դիտակցի Սմբատն ու Քոչոն, սպիտակ ձիեր հեծած, մուսենի հրացաններն ուսերին գցած: Լաց ու կածով վազեցին, գրկեցին նրանց ձիերի գլուխները:

Կամավորները ձիերուց իշան ու ժողովրդի հետ միասին լաց են լինում։ Հետո ծերերն առաջ եկան ու ասացին.

— Սմբատ զան, Քոչո զան, Ղասմե Զիլանին մըզի բոլորին կոտորածից փրկեց։ Էնի որ շեղներ, հիմա մեր բոլորի դիակներ կտեսնեք դուք... ինչպես որ էնի մեր հեսիրն ազատեց, դուք լե պիտի նրա հեսիրն ազատիք, բերախտություն շենիք...»։

Սմբատ կազակներուն բացատրեց մեր խնդիրք, կազակներ ըստին՝ դա, դա, իրավունք ունիք։ Եվ մեծ ու փոքր վազեցին, Ղասմե Զիլանու տան կայք ու կարողություն բերին լըցին Սմբատի ու Քոչոյի տուն։ Էլ խալի խալիշա, աբրշումի յորդան դոշակ, էլ պղնձե ղազան ու արծաթե գյուղյում։ Մի մեծ տաշտուներ Ղասմը, որ իր «յոթ հարս իրար հետ կմտնեն մեջ, կընեն ու կելնեն»։

Քննիչները ժպտացին։

— Այդքան մեծ տաշտ կլինի...

— Թե սուտ կըսիմ, ամոթ ընձի... Յոթ հարսն լե էդ տաշտի մեջ միասին կլոխկնեն։ Ես պատմելով կըսիմ, հո իմ աշքով լոխկցող հարսներուն շտեսեր իմ...

Առաքելն ախորժակով ծծեց շիբուխը և ծխի մի ամբողջ քուլա դուրս թողեց բերնից ու ոռւնգներից։

... Յոթ օր դիտակցիները պահեցին Ղասմե Զիլանի մեծ գերդաստանը, պատիվներ տվին, շնորհակալություններ կըրկնեցին ու յոթերորդ օրը, Սմբատն ու Քոչոն, իրենց հետ առնելով հինգ ուրիշ կամավոր, գիշերը Ղասմե Զիլանիի գերդաստան տարան մինչև Գյալիե Զիլան, հասցրին քրդերի մոտ ու ետ ուարձան։

— Էս լե ձըզի Ղասմե Զիլանու տան պատմություն, — ավարտեց Առաքելն իր խոսքը։ Ու մի քիչ դադարից հետո շարունակեց։ — Կըսին քրդեր հայերին կոտորեր ին։ Ճշմարիտ, կոտորեր ին։ Բայց ամեն քուրդ Քոռ Հուսեյն փաշի նման անխիղճ, անաստված գել ու գազան չէր։ Մշո Մուսա-Բեկի նման լիրը ավազակ չէր, Մահմուդ-Բեկի նման գող ու թալնչի չէր։ Ղասմե Զիլանու ու նրա տղերքի պես ազնիվ, պատվական քրդեր լե տեսեր ինք մեր աշքով։ Մոկաց Մուրթալա-Բեկի պես հայերի պահապան հրեշտակ քուրդ լե կապրեր աշխարքի վրեն։

թե կապրի, առողջություն ու բանհաջողություն իրեն, թե մեռեր է, հազար ողորմի, թող լուս իշնի իր գերեզմանին...

— Քաղաքացի էլոյան, ասացեք խնդրեմ,— դիմեց Առաքելին այս անգամ ակնօցավոր քննիչը,— այդ ամենը, որ դուք պատմում եք, շատ հետաքրքրական բաներ են: Բայց չէ՞ որ դուք անգրագետ մարդ եք, միշտ դաշտերում եք եղել, ինչպե՞ս է, որ գիտեք այդ բոլոր պատմությունները:

— Ինչպես գիտե՞մ...

— Այու:

Առաքելը հպարտ ժպտաց.

— Ինչպե՞ս գիտեմ... Հորի անգրագետ ու անուսում մարդ անգաճ չունի՞՝, միտք չո՞ւնի: Մեր երկիր որտեղ մի դեպք կը-պատահեր՝ Մուշ թե Սասուն, Մոկս թե Շատախ, բերնե բերան կտարածայնվեր գեղե գեղ, քաղքե քաղաք ու բոլորին լե կը-հասներ, ինչպես Սասնա Դավթի պատմություն... Զեն ի ձեն կընկներ, ձեն կերթար կհասներ աշխրքի ծեր: Աղբյուր Սերոբ, Գեորգ շառու ու Անդրանիկ Սիփանա սարի վրեն կհազեն, մենք Ալաշկերտ, Մանազկերտ ու Բասեն կլսենք: Մոկացի գզրարներ Ալաշկերտի դեպք կերթային Խնուս կպատմեին, Խնուսի դեպք՝ Վան, Վանի դեպք՝ Ալշավազ... Ես լե լսեր իմ ու միտս իմ պահե, գրյանք չհասկնամ, բայց խոսք ու զրուց կհասկնամ...

— Շարունակեք, էլոյան, շարունակեք:

— Շարունակի՞մ...

Մտածեց Առաքելը հիշելու, թե որտեղ էր կանգ առել: Հիշեց՝ Ալադաղի սարերու վրա, Մարիֆի ու Նաղոյի մոտ... Էսպես, ամբողջ օրը Մարիֆն Առաքելին պատմել տվեց հայ գերդաստանների պատմությունը: Երեխայի պես լաց եղավ, իմանալով, որ Միրիբի Սմբատ սպանվել է կորիվների մեջ, Քուշոյին էլ թույն են սվել ստոր մարդիկ ու նա էլ էղպես է մեռել:

Մարիֆը խփում էր ծնկներին, ախ ու վախ էր անում: Բոլոր մյուս քրդերը լսում էին՝ շունչներն իրենց պահած: Հետո Առաքելն իմացավ, որ Ղասմե Զիլանու գերդաստանին էլ մեծ դժբախտություններ են պատահել: Ութը տարի է առդեն, որ թուրքերը քրդերին էլ են խփում, կոտորում: Ութը տարի է, որ

քրդերն ու թուրքերը կոիվների մեջ են: Այս կողմի քրդերի գլխավորը Ղասմի մեծ տղան էր եղել՝ Շամիլը: Սպանվել էր կոիվների մեջ, նրա մյուս հինգ եղբայրներն էլ էին սպանվել, մնացել էր Մարիֆը: Ղասմի Զիլանին դարդից մեռել էր: Հիմա Շամիլի փոխարեն գլխավորը նրա տղան է՝ Նադոն, որ այն ժամանակ տաս-տասներկու տարեկան տղա էր: Դրա համար Առաքելը նրան շճանաշեց, նա էլ՝ Առաքելին: Հիմա հիշում են իրար: Առաքելը շատ անգամ նրան իր հետ դաշտ էր տարել, որսի տեղեր էր ցուց տվել: Նադոն երեխա էր, բայց կրակած գնդակը գետնին չէր ընկնում: Իսկ հիմա հսկա է, բեղերի ծայրերն ականջներն էն հասնում, կուրծքը հանց որ գարբնի սալ...

Մարիֆը պատմում էր Առաքելին իր եղբայրների նահատակությունը, և հիմա էլ Առաքելն էր լաց լինում:

— Մուխանաթ ոռմեն խարեց հիմար քրդերուն, զենք ու զրահ տվեց, հայերի վրեն քշեց, կոտորեց հայերուն,—կպատմեր Մարիֆ,— ու, հայերուն կոտորելուց հետո լե, հիմա մըզի կուզե զնցե երկրի երեխից: Մեր գլուխ կտփինք, կուզանք, հմա ի՞նչ էնինք, անցածն անցիր է, կըսեր.

— Շատ ին փոշմներ, շատ,—ավելացրեց Առաքելը,—կանիծեն իրենց արնախում ցեղապետներուն, որ հայերուն կոտորեր ին: Որ հայեր մնային, հիմա մեր գրություն էսպես շեղներ,— կըսեր Մարիֆ...: Կղծգոհեն ընկեր Ստալինից: Կըսեն քոռ Քեմալ փաշան Մարի Մոսկովին հավատացնում է, թե ինքն լե էնոր դինից ու իմանից է, սուտ բարեկամություն կենե Մոսկովի հետ, իսկ երկրի մեջ ժողովուրդներուն կկոտորե... Հայերուն ջարդեց-կոտորեց, ուսումներուն կոտորեց, հիմի լե քրդերուն կկոտորե...

— Մարի Մոսկով Ռուսաստանին կըսին քրդեր,— բացատրեց Առաքելը,— յանի թե շեկ Մոսկով, որովհետեւ ոսւսներ շեկ ին...:

Առաքելը մոռացել էր, որ գտնվում է բանտում, որ ցուցմունքներ է տալիս քննիչին, որ իր այդ ցուցմունքներից է կախված իր բախտը, որդիների ու բարեկամների բախտը: Ոչ մի վատ բան նրա մտքով չէր անցնում: Նա ամբողջովին հա-

փըշտակված, ներշնչված էր եղելությունները կրկին կենդա-
նացնելով սեփական հոգու մեջ: Նա վերապրում էր իր ապրա-
ծը և երշանկանում էր:

Մինչև մութն ընկնելը քուրդ նադոյի բանակատեղում պա-
տիվներ արին Առաքելին, լսեցին ու խոսեցին, լսեցին ու խո-
սեցին, ու երեկոյան կողմ ձիերն հեծան անհետացան: Առա-
քելի մոտ մնացին Մարիֆն ու երկու օգնական: Առաքելը հետո
իմացավ, որ նադոն իր խմբով գնաց Մասիսի փեշերը քաշված
քրդերին օգնության:

Մարիֆն ու իր երկու օգնականն Առաքելին իրենց հետ
առած Դիտակի կողմը գնացին: Դիտակ հասան գիշերով Առա-
քելը գտավ իրենց տունը, պատերը համբուրեց, շեմից ներս
մտավ: Տունն ավերակ էր դարձել: Միայն պատերն էին կան-
գուն, հառիքը չկար: Ներսը եղինջ ու թախտիկ էին բուսել,
բարձրացել էին պատերն ի վեր: Ավեր թոնդրի ներսում էլ հուռ
կանաչ էր բուսել, բարձրացել մինչև թոնդրի շրթները:

Առաքելը Մարիֆին խնդրեց, որ թույլ տա իրեն ժուռ գա
գեղի մեջ, բոլոր տներ ու թաղեր տեսնի, գնա աղբյուրից ջուր
խմի, մեծ խաշքարի մոտ նստի ու նայի Արածանու կողմը:
Մարիֆն համաձայնեց.

— Գնա, Առքել, գնա, թող տղերք լե քու հետ գան, բան
շպատահի...

Մինչև լուսաբաց Առաքելը դուրս մնաց, Մարիֆի օգնա-
կաններն էլ նրա հետ: Լույս որ բացվեց, Առաքելին տարան
Մարիֆի մոտ, մեծ սինիով վիլավ բերին՝ գառան միսը վրան: Առաքելը կուշտ կերավ ու քնեց: Քնեց ու երբ արթնացավ,
կեսօրն անցել էր:

— Առքել,— ասաց Մարիֆը,— քեզ տեսության են եկել,
բոլ է քնես...

Առաքելին տեսության էին եկել ծանոթ քրդեր Դիագինից
ու Վանքից, Ջուղանից ու Սայդոյից, Տաշիշայից ու Ղարաբա-

գարից, ամեն մեկը մի գառ ու մի մաքի առաջն առած։ Առաքելը, որ տնից դուրս եկավ, անմիջապես շրջապատեցին։

— Սար սարա, սար ճավա, բըրե մա, Առքել....¹

Այնպես փաթաթվեցին Առաքելին, կարծես զարիբությունից իրենց հարազատ եղբայրն էր վերադարձել։ Ամեն մեկն իր համագյուղացի կամ քիրվա հային էր հարցնում, թե ով է ողջ, ով է կենդանի՝ Վանքեցի Մովսեսի տնից, Զուշանցի Դավիթ աղի տնից։ Էլ ում ասես, որ չէին հիշում, վաղուց մեռած գնացած մարդկանց, ջնջված կորած տոհմերի։ Ու տիրում էին, որ չկան, և ուրախանում էին բարի լուր լսելով։ Չէ, սխալ կլինի, որ ասես թե բոլոր քրդեր ավագակ են եղել։ Առաքելենց կողմերի քրդերն ու հայերը մինչեւ գաղթի օրերն էլ իրար պաշտպանում էին, գաղթի ժամանակ էլ շատերը մինչեւ Քորուն-Մոսունա դաշտ եկան, ճամփու դրին հայերին ախ ու վախով։

Առաքելն ի՞նչ աներ բերած նվերները, ո՞ւր քշեր այդքան ոշխար ու գառ։ Ու ամեն օր նոր ու նոր գյուղերից գալիս էին նրան տեսնելու։ Ծերերը նստում էին, հետը մեծ սինիներից գառով փլավ էին ուտում, երեխաները հավաքվում էին նրանց շուրջը, կանայք նայում էին փարդաների ետևից։ Տասնհինգ օր Առաքելը մնաց իրենց գյուղու։ Ամեն օր իրիկնադեմին գերեզմանոց էր գնում, շոքում էր հոր գերեզմանի վրա, համբուրում նրա կարմիր քարը, հետո գալիս, համբուրում էր իրենց տան շեմաքարը, ապա գնում էր գյուղի դիմացի դարի մեծ խաչքարը համբուրելու ու նստում էր նրա առաջ, նայում Զիրավի դաշտին, Արածանուն, դաշտի վերջում մայր մտնող արեին։ Տե՛ր բարերար աստված, մի՛թե այդ ամենը ճիշտ էին, մի՛թե Առաքելը երազի մեջ չէր, խորոտ, անուշ երազի մեջ, որ կարող է հիմա, հիմա վերջանալ։ Չէ, երազ չէր, իրական էր։ Ահա սա ինքն է՝ Առաքելը, կողքին գյուղի առջևի մեծ խաչքարն է, առջև՝ Ալաշկերտի դաշտը...»

Մարիֆը չէր թողնում, որ Առաքելը հեռու գնաւ իսկ Առաքելը ամեն օր խնդրում էր, մահակը ձեռքն առնի ու դաշտերն

1 Մեր գլխի, մեր աշքի վրա, մեր ախպեր Առաքել։

իշնի, իր դաշտերը, որոնց տերն Առաքելն էր մի ժամանակ՝ իշնի դաշտերը, ձորերը մտնի, սարերը բարձրանա, գոնե զիշերով։ Մարիֆը թույլ չէր տալիս, և նրա երկու օգնականներն էլ միշտ Առաքելի հետ էին։

Մի օր էլ դաշտից ձիով տուն եկավ Մարիֆն ու Առաքելին հայտնեց, որ այսօր իզին կտա նրան վանք ու Դիաղին գնալու։ Ինքն էլ նրա հետ կգա։ Երկուավ ձիեր նստեցին, երկու խուլամների հետ Դիտակից իշան նպատ լեռան տակի Հովհաննու վանքը։ Մարիֆն ու նրա երկու օգնականը զենքերով էին, Առաքելն անզեն էր։ Անցան Արածանու կամրջով։ Գետն էլի այնպես զուլալ հոսում էր։ Կարծես Առաքելը երբեք չէր բաժանվել նրանից։ Կապույտ ալիքների տակ խայտում էին դեղնիկ ձըկները։ Եկան, կանգնեցին վանքի առաջ։ Նա էլի առաջվա պես հաստատուն կանգնած էր իր տեղում, քիվերին ծանոթ աղավնիները... Առաքելն իշավ ձիուց։ Օգնականներից մեկը նրա ձեռքից առավ սանձը։ Առաքելը գնաց, վանքի մեծ մուտքի դռան առաջ, դեմքի վրա պառկեց քարե հատակին ու փղձկաց։

Երեք ձիավոր քուրդը երկի հասկացան, որ Առաքելը լաց է լինում ու դեմքի վրա պառկել է, որ նրա լացը շտեսնեն։

— է, վաթա՞ն, վաթա՞ն,— ասաց Մարիֆը,— վաթան անուշ բան է... Վաթանի կարոտից մարդիկ կարող են իրենց գլուխները փորձանքի տալ... Իրենց մահն իրենց աշքն առնել... է՛, վաթա՞ն... *

Լաց եղավ Առաքելը, հետո վեր կացավ ու Մարիֆի հետ գնացին, նստեցին գետափին։ Առաքելը լվացվեց Մուրադի ջրով, աշքերը հովացան...»

Մյուս օրն առավոտ, Մարիֆը նրան տարավ՝ Դիաղին գյուղը։ Անցան նպատ լեռան ստորոտներով, ուր բուրում էին լեռնային համեմները, անցան այն ժայռերի մոտով, ուր 1904-ին հայդուկները դիրքեր էին բռնել և լեռան շուրջը հավաքվել էին շելալցի ու զիլանցի աշխրաթները, ջիլոներ ու զազաներ և թուրքի զորքը՝ յոթ բինբաշիով։ Մենակ Ղասմե Զիլանին իր ցեղից ոչ մեկին իրավունք շտվեց, որ հայ ֆեղայինների վրա կոիվ գնան։ Անցան ճանաշ ճամփաներով, հասան Դիաղինի ջերմուկները՝ գերմավները, լողացան տաք ջրերում... Ինչ եռ-

ման աղբյուրներ էին: Երեսուն շորս տաք աղբյուր, ժայռեղեն ակունքից դուրս գալով եռում, բխկրխկում են: Մի ամբողջ գետ կազմելով, գնացել թափվել են Արածանին ու քարանալով՝ կամուրջ են կազմել նրա վրա, դեղին քարուբարե կամուրջ, որ հրաշքի է նման: Աշխարհում որտե՞ղ կա այդքան գեղեցկություն, այդքան սիրուն տեղեր...

Գիշերով վերադարձան Դիտակ: Առաքելը հիմա հասել էր իր նպատակին, թող հենց այդ գիշեր էլ աստված նրա հոգին առներ: Բայց երբ հոգեառ հրեշտակներին ինքո ես կանչում՝ շեն գալիս, երբ չես կանչում՝ էն ժամանակ են գալիս: Լավ է շգա հոգեառ հրեշտակը, մինչև վերադառնա տուն, պատմի, թե ինչ է տեսել: Մի երկու օր էլ մնա, կարոտը լավ առնի ու դառնա տուն, ժամանակն է:

Մի երկու օր էլ այդպես անցավ:

Հին կարոտի բոցերը նրա ներսում աստիճանաբար իջնում էին, կրակը հանդարտվում, ծածկվում էր կապուտ մոխրի թեթև շերտով, դառնում էր անթեզ: Եվ նրա հոգու մեջ կայծկըլտում ու բոցեր էր արձակում նոր մի կրակ, ամբողջ էությունը վառող մի հրդեհ: Դա Արաքսի ձախափնյա աշխարհի կարոտն էր, օջախի ու գերդաստանի, կենդանի, ապրող հայրենիքի կարոտը:

Այստեղ մամոռտած, պաղ շիրմաքարերն էին պահում նրան, այնտեղից կանչում էին ապրող հարազատները:

Մի օր գիշերով նադոն եկավ տուն իր խմբի հետ: Նրա զինվորները ծիերով ու զենքերով իրենց տները ցրվեցին: Նադոն զենք ու զրահ վրայից արձակեց, մի ամբողջ օր քնեց: Հետեւյալ օրը զարթնելով, լվացվելով, Մարիֆին ու Առաքելին կանչեց, որ իրար հետ հաց ուտեն: Առաքելին էլ, հանց Մարիֆին, նադոն ապո էր ասում:

— Ներող կլինես, ապո, որ էսքան ժամանակ քեզ հետ կարգին հացի շենք նստել, շենք խոսել, — ասաց Առաքելին, — տեսնում ես, կովի մեջ ենք, ոռմեն չի թողնում, որ մեր լեզվով խոսենք, մեր քոլոզը մեր գլխին դնենք, մեր փուշին կապենք...

Այդ օրվանից հետո, ամեն առավոտ փոքրիկ մի խմբով

Նադոն որսի էր դուրս գալիս, Առաքելին էլ իր հետ տանում էր այն վայրերը, որ գեղ խակ պատանի, նա գյուղի հանդապահի հետ որս էր արել: Իսկ երեկոներն Առաքելին ու Մարիֆին պատմություններ էր պատմել տալիս հին-հին ժամանակներից, իր հոր ու պապի՝ Ղասմե Զիլանիի մասին, Մմբատի ու Քոչոյի մասին և ուշադրությամբ լսում էր:

Էղակես մի ամսից ավել ժամանակ անցավ: Մի օր էլ դիմացի ձորից լաց ու շիվանով մի մարդ էր գալիս Դիտակի կողմը: Եկավ ընկավ նադոյի դուռն շեմին: Թուրք մի ասկյար էր, գզգզված շորերով, ծեծված, արյունլվա: Պատմեց, որ իրենց յուզբաշին է իրեն ծեծել, ջարդել: Փախել եկել է նադոյի ոտներն ընկել, եկել է էստեղ փրկություն գտնի: Սատանան մոլորեցրեց իրեն, շնացավ յուզբաշու կնկա հետ ու էս օրին ընկավ: Հազիվ փրկեցին իրեն երեկ, բայց որ մնար, մեկ է, յուզբաշին իր սուրբ նրա փորը կմտցներ:

— Յալան դիորսան օլան¹, — ասաց նադոն:

Ասկյարը երդում կերավ՝ երկինք, գետին, աստված: Պահեցին, հաց ու ջուր տվին, լավացրին: Առողջացավ ասկյարը:

Ամեն օր գալիս, նստում էր Առաքելի կողքին, պատմում էր իր դարդերը: Երկու եղբայր ունի, ասում էր, ծեր մայր, հիմա բոլորին էլ Հասան յուզբաշին սպանած կլինի: Պատմում ու լաց էր լինում երեխայի նման: Ու մի օր էլ առավոտ վեր կացան ու տեսան ասկյարը շկա:

Վատ նշան եղավ: Նրա գնալուց հետո ներքին գյուղերից քրդերը նադոյին խաբար բերին, որ թուրքերի մեծ բանակ է դալիս քրդերի վրա: Մի գիշերվա մեջ գյուղերը դատարկվեցին: Եզ, ձի, գոմեշ, ջորի բարձած, տնով տեղով բարձրացան սարերի գագաթները: Գերդաստանի հետ էր Մարիֆը: Առաքելն էլ նրա հետ:

Զենք ու զրահով, քյահլան ձիանք հեծած, շրջակայքի քըրդերը դարձյալ հավաքվեցին նադոյի հրամանի տակ:

Մարերի վրա վրաններ զարկեցին: Առաքելը Մարիֆի հետ նրա վրանում էր: Միասին ուտում էին, միասին քնում ու վեր-

1 Սուտ ես ասում, մարդ:

կենալով, ականջ էին դնում կովի ձայներին: Կրակոցների ձայնը մեկ մոտենում, մեկ հեռանում էր: Հինգ օր, հինգ գիշեր կոփվ էր: Վրա վեցերորդ օրվան տխուր լուր եկավ: Նադոն սպանվել էր: Նրա դիակը բերին օբաները: Մուխանաթ օսմանու գյուլեն կպել էր նրա դոշին, մեջքից դուրս էր եկել: Ի՞նչ սուգ ու շիվան եղավ, ի՞նչ սուգ ու շիվան: Թոլոր կանայք արցունվա դեմքերով էին: Սուր եղունգներով շանգոել, բոթել կտրտել էին իրենց դեմքերը: Սար ու քար կուլային քաջի համար, միայն լուռ էին զինված տղամարդիկի: Մարիֆը նադոյի տասնշորս տարեկան տղայի կողքին լուռ նստել, ոչ ոքի հետ չէր խոսում: Տղան էլ լուռ էր: Լաց չէր լինում, մտածում էր: Նրա անունը Ղասըմ էր, իր հոր պապի անունը: Պատանին նոր Ղասըմի Զիլանի պիտի գառնար:

Նադոյին թաղեցին լեռան ամենաբարձր կատարին, մեծ, կապուտ մի ժայռի տակ, իսկ նրա սուրն ու խանշալը, նրա հրացանն ու ատրճանակը բերին կապեցին նրա տասնշորս տարեկան տղի՝ փոքր Ղասըմի վրա: Մյուս օրը պատանի Ղասըմի Զիլանին զենք ու զրահ կապած լեռներից իջավ կովի գաշտ...

Էղ դեպքից մի քանի օր հետո մի օր Մարիֆն Առաքելին ասաց.

— Առքել, մի տեղեկություն բերին ինձ, որ քեզնից թաքցընել շեմ ուզում: Ձեր կառավարությունը Քեմալից պահանջել է, որ քեզ բռնեն, ետ ուղարկեն: Դու էղ բանն իմացած եղիր: Հիմա կուղես մնա իմ տունը, քեզ ոչ ոք չի բռնի, կուղես վերադիր քո զավակներիդ մոտ: Լուրն հաստատ է: Էն թուրք ասկյարը, որ արյունլվա մեր գյուղն եկավ, լրտես էր...

Առաքելը շատ մտածեց: Իրեն ուզել են: Եթե Քեմալը Առաքելին շրոնի, շտա, կարող է կոփվ էլ լինել: Զէ, պիտի շուտ վերադառնա Առաքելը: Իր պատճառով թող կոփվ, արյունհեղություն զինի, անմեղների արյունը շթափվի: Պիտի վերադառնար մեկ-երկու օրից, հիմա որ էսպես է, էլ սպասելու շէ Առաքելը՝ ոչ մի ժամ:

— Պիտի վերադառնամ, Մարիֆ... էս գիշեր...

— Բարի ճանապարհ, Առքել,— ասաց Մարիֆը,— աստ.

ված ամեն մարդու քո սրտի պես մաքուր սիրտ տա... Գնա ու
Սարի Մոսկովին հարցրո՞ւ՝ ե՞րբ պիտի արդարություն հաղթի
աշխարհում...

Առաքելի մաղախում հաց, պանիր ու գառան միս դրին ու
մինչև լեռների էս երեսը հետը եկան Մարիֆ աղայի օգնա-
կանները:

— Ճամբեղ խեր լինի, ապո,— ասացին նրանք վերջին
անգամ ու նստեցին քարերի վրա նայելու Առաքելին: Նա տուն
էր վերադառնում առանց ետ նայելու, հաստատուն ու վճռա-
կան քայլով:

Մութն էր արդեն, որ Առաքելը սարերից Սուրմարիի դաշտն
իջավ:

Վերադառնում էր դեպի Արաքսն ու նրա ձախափնյա աշ-
խարհը՝ նույն այրող, հրամայական, անդիմադրելի կարոտով,
որը նրան մի օր իր մանկության ու երիտասարդության վայ-
րերն ուղարկեց:

Ո՞ւր ես, Արազ, Առաքելը դեպի քեզ է գալիս Արածանու-
ափերից...

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Շատ տարան բերին Առաքելին: Հա՛ էս ասա, հա՛ էն ասար
Մեկ ջահել, հաղթանդամ քննիչն էր հարցեր տալիս, մեկ հան-
դարտ, ակնոցով տարիքավորը, մատիտը ձեռքին, ամեն ան-
գամ գրելով Առաքելի ամեն մի պատասխանը: Հարցրին, գրե-
ցին, հարցրին՝ գրեցին ու էլի Առաքելին ուղարկեցին բանտ՝
պառկիր ու հանգստացիր, Առաքել: Եվ մոռացան Առաքելինը:
Հիմա ծխում էր Առաքելն իր ղույլասար թութունն ու գիշեր-
ները մեկը մյուսից անճոռնի երազներ էր տեսնում: Առավոտ-
ները կանուխ արթնանում, ծալապատիկ նստում էր գետնին
փուած ջուլի վրա, մտածում էր, մտածում ու գլուխ չէր հանում
աշխարհի գործերից:

Ի՞նչ իմանար Առաքելը, որ այդ բոպեներին մեծ-մեծ պաշ-
տոնյաները, նստած իրենց ծանր գրասեղանների առաջ, իր
պատմածներն էին կարդում, հետաքրքրական տեղերը հաստ

կապույտ մատիտով ընդգծելով։ Առաքելի պատմածներն ու նրա պատասխանները քննիչների անվերջ հարցերին՝ մի ամբողջ գիրք էին դարձել, որ գրամեքենայով տպել էին մի քանի օրինակ՝ երկու լեզվով, հայերեն ու ռուսերեն։ Ու բոլորը կարդում էին Դիտակ գյուղացի հանդապահ Առաքել Էլոյանի այդ երկը։ Կարդում էին, ուսումնասիրում, մտածում էին նրա ամեն մի խոսքի վրա, կարծիքներ էին փոխանակում, վիճում, վիճաբանում էին իրար հետ, տարբեր կարծիքների ու տարբեր եղրակացությունների էին հանգում։

Բոլորից ուշադիր ու բարեխիղճ ընթերցողը հանրապետության Պետքաղվարչության նախագահ Հայկազ Շավարշյանն էր։ Գյուղացու զավակ, ծնված նույնպես Արգրումի նահանգի գյուղերից մեկում, նա գիտեր արևմտահայ գեղջկական շատ բարբառներ ու գաղթական մարդկանց հոգեբաննությունը։ Երկու տասնամյակ առաջ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի նախավերջին դասարանի աշակերտ եղած ժամանակ, արձակուրդներին նա ծննդավայրը վերադարձավ ու, գյուղեգյուղ անցնելով, գրի էր առնում ժողովրդական զրուցներ։ Հասավ մինչև Ալաշկերտի գյուղերը, Նպատ լեռը... Հիմա Առաքել Էլոյանի պատմածները կարդալով, տեսնում էր այդ վայրերն ու այն մարդկանց, որ այդ գյուղերում 1912 թվականին նրան զրուցներ էին պատմում։ Առաքել Էլոյանի պատմածն էլ այդպիսի մի բանահյուսություն էր թվում նրան, անխարդախ մի զրուց ծանոթ, հարազատ լեզվով պատմված ու գրի առած կարծես բանահավաքի գրչով։

«Եվ այս խեղճ գեղջուկը պիտի անգլիական իմպերիալիզմի գործակալ ճանաշվի, որովհետեւ այդպես է ասված Թուրքիայի Արտաքին գործերի մինհստրության պատասխան նոտայում», — մտածեց Հայկազ Շավարշյանը՝ ետ գնալով բազկաթոռի մեջ։ Պահարանի ապակու վրա տեսավ իր դեմքը։ Կարծես ծերանում էր։ Հիմա արդեն նման չի «Սև ասպետին», ինչպես կոչում էին նրան Թաքվում՝ ընդհատակյա աշխատանքի ժամանակ։ Ծերանում էր, մինչդեռ ընդամենը երեսունվեց տարեկան էր։ Երեսուն վեց տարեկան։ Թայց կարծես հարյուր տարի էր ապրել աշխարհում ու միլիոն մարդու էր ճանաշում։

Քանիերորդ անգամ հիմա կարդաց Առաքելի ցուցմունքներն ու քննիչների եզրակացությունները։ Արշո Շամերյանը նույնպես եզրակացություն էր գրել, որի մեջ իսկապես Առաքել էլոյանը ներկայացվում էր որպես Հայկական Հակաճեղափոխության գնդապետ Լառուրենս... Այդպիսի եզրակացությունը, որ ինչպես նրա հեղինակն էր գրում, թելադրել էր նրան նրա «շեկիստական բնազդը», — կարող էր միայն զվարճալի լինել, եթե ողբերգական հետեանքներ ծնելու վտանգ չունենար իր մեջ։

Հայկազ Շավարշյանը հրամայեց, որ այդ օրվա վերջին իր մոտ բերեն կալանավոր Առաքել էլոյանին։ Ցանկանում էր մի անգամ էլ տեսնել նրան, մի ավելորդ անգամ էլ հետը խոսել։

Ներս բերին Առաքելին։ Գունատ էր, այտերի կարմրությունն անցել էր, աշքերը խորն էին գնացել, հաստ բեղերն ու թափ հոնքերն ավելի էին դեղնել շատ ծխելուց։

Հայկազ Շավարշյանը տեղից վեր կացավ, ձեռք տվեց ծերունուն, հրավիրեց նստելու։

— Է, էլ ի՞նչ կասես, Առաքել ապեր...

Առաքելը ժպտաց։ Նրան դուր էր գալիս այս մեծավորը։

— Ի՞նչ պիտի ըսիմ, մատաղ... խոսք լե, իրավունք լե քոնն ին, ինչ դատ ու դատաստան էնիս, ընծի ընդունակ է...

— Առաքել ապի, ասում են, թե այնտեղ դու անգլիացիների ես տեսել, նրանց խոսք ես տվել, որ ծառայես իրենց...

Առաքելը գլուխը թափահարեց։

— Ինչ ուզենան, կըսին, իրավունք ունին։ Ես ու իմ շարժունքն ինք մեղավոր...

— Բայց իսկապես քո տեսած քրդերի մեջ անգլիացիներ կային։

— Պարտական մնամ, թե քրդերուց բացի ու մեկ լե էն թուրք ասկյարից, որ փախեր եկեր էր նադոյի մոտ, ես ուրիշին տեսեր իմ... Պարտական մնամ Հավուր դատաստանին։ Չեզնից պահիմ, բա աստծուց ի՞նչպես պահիմ...»

Հայկազ Շավարշյանը կարծես խոսեցնում էր նրան, որ տեսնի, թե ինչպես է Առաքելը զարմանում, հուզվում, երդում, դարձյալ տեսնի ու զգա հայ գեղջուկին, տեսնի նրա հո-

գին, նրա հստակ սիրտը: Զէ՞ որ ճիշտ այդպես էին խոսում իր հայրն ու հորեղբայրները: Այդպես հնամաշ փափախը ձեռքերի մեջ տրորելով, հայրը կանգնեց թեմի առաջնորդ եպիսկոպոսի առաջ ու նրա այն հարցին, թե համաձա՞յն է, որ իր Հայկազին ուղարկեն Խուսաստան սովորելու, Հայկազն ընդունակ տղա է, պատաժանեց.

— Քու կամքն է, սրբազն, ինչ հրաման տաս՝ ընծի ընդունելի է...

Ինչ իմանար այդ «սրբազանը», որ Հայկազը տարիներ հետո նշանավոր բոլշևիկ կղառնա, այն էլ չեկիստ բոլշևիկ՝ Զերժինսկու նման, ազնիվ ու արդարամիտ...

Զգիտես ինչու, այս էլ քանիերորդ անգամն է, որ Առաքելին տեսնելիս, նա իր հորը, հորեղբայրներին ու համագյուղացիներին էր հիշում: Քիչ է ասել՝ հիշում էր: Տեսնում էր նրանց դեմքերը, լսում էր նրանց ձայները:

— Առաքել հորեղբայր,— խոսեց կրկին Շավարշյանը,— դու գիտե՞ս, թե ինչ բան է սոցիալիզմը...

— Լսեր իմ, բայց չեմ հասկցեր...

Շավարշյանը մտերմիկ ձայնով, երկար ու համբերատար բացատրեց Առաքելին նրա պարզունակ լեզվով, թե ինչ է սոցիալիզմը: Առաքելն ուշադիր լսում էր՝ աշքերը լայն բացած, Մինչև հիմա դեռ ոչ ոք նրան այդպես չէր բացատրել, թե ինչ լի ու առատ, գեղեցիկ ու խելոք կյանքով կարող են ապրել մարդիկ իրար հետ, եղբոր պես՝ հայ, թուրք, ոռու, քուրդ, բռնոր ազգերը:

— Լենինի ծրագի՞րն է:

— Լենինի ծրագիրն է,— հաստատեց Շավարշյանը:

— Լավ ծրագիր է,— հավանություն տվեց Առաքելը,— լուս իջնի իր մեծ հոգուն, որ մըզի թուրքի կոտորածներից լի ազատեց...

Մի պահ լուռ իրար նայեցին հանրապետության պետքաղվարչության նախագահն ու դիտակցի Առաքել էլոյանը: Մեծավորի ժպիտը տաքացնում էր ծերունի դաշտապահի սիրտը, և նա չէր էլ ենթադրում, որ իր ծերունական աշքերի մեջ ճա-

ռագայթող ուրախությունն էլ այդ մեծ պաշտոնյային է ապ-
րեցնում.

— Ուրեմն այդպիսի կյանք պիտի ստեղծենք մենք, սո-
ցիալիզմ պիտի կառուցենք, — շարունակեց Շավարշյանը, —
կարիք կա՝ որ անցյալը հիշենք, հին հողերի համար ախ ու
վախ անենք: Կարիք կա՝, Առաքել Հորեղբայր...

Առաքելն այդ հարցի վրա երկար մտածեց: Լավ բաներ էր
ասում մեծավորը, բայց այդ վերջին հարցն անսպասելի
եղավ Առաքելի համար:

— Ի՞նչ ըստիմ, մատաղ, — խոսեց նա, — Հորի ես չուզի՞մ,
որ հայ ու թուրք իրար ախպեր էղնին, իրար հետ աշխատին,
իրար հետ վայելին, թուրք հայուն չկոտորե, հայ լե վրեժի
չելնի, ատելություն չեղնի, սեր եղնի, Ալաշկերտու դաշտ, Մշու
գուրան, Վանա ծովու մոտ ու Բինգյուլի կողմեր լե սոցիալիզմ
կառուցին, հաշտություն, խաղաղություն իշնի աշխրի վրեն...
Հորի էղ տեղիր սոցիալիզմի համար վա՞տ տեղիր ին...

Հայկազ Շավարշյանի համար էլ անակնկալ եղավ Առաքելի
պատասխանը: Ինչպես որ իր հարցն էր մտածել տվել Առաքե-
լին, հիմա էլ ինքն էր մտածում նրա պատասխանի վրա: Շա-
վարշյանի առաջ նստած էր բնական խելքով ու հոգու վեհու-
թյամբ շոայլորեն օժտված հայ գյուղացին, մինչդեռ գործի
սկզբում ենթադրություն կար, թե նա մտավոր խախտում ունի,
նրա «մի տախտակը պակաս է»:

— Առաքել Հորեղբայր, վաղը կամ մյուս օրը կգնաս տուն:
Եթե քեզ նեղացնող լինի, կգաս ուղիղ ինձ մոտ: Ես ասել եմ,
որ քեզ մաքուր շորեր, կոշիկ ու փափախ տան: Անհարմար է,
որ մեր մոտից այդպես գնաս: Մի խորհուրդ էլ տամ քեզ՝ ոչ
ոքի շպատմես ինչ որ էստեղ մեզ ես պատմել, ոչ ոքի:
Պա՞րզ է:

— Պարզ է, հոգաշափ շնորհակալ իմ, — շնչաց Առա-
քելը:

Ազատության վճիռն ու մեծավորի այդ ջերմ խոսքերը
բուռն ուրախություն հարուցեցին Առաքելի մեջ: Նա կարծես
թե սպասում էր այդպիսի հրամանի և այլ վճիռ ու դատաստան
չէր սպասում:

— Հոգաշափ շնորհակալ իմ, — կրկնեց նա ու ոտքի ելավ։ Զինվորները ներս մտան ու կրկին Առաքելին իր բանտախուցը տարան։

Բայց պատմությունը դեռ շարունակվում էր։ Հետեւյալ օրն առավոտից սկսվեց հանրապետության Պետքաղվարչության կողեզրայի նիստը։ Քննության գլխավոր առարկան Առաքել էլոյանի մեծացած, ծավալված պատմությունն էր։ Տաք վեճեր ու խիստ բախումներ եղան նիստի ժամանակ։ Երկու քննիչն ու Պետքաղվարչության նախագահ Հայկազ Շավարշյանը հաստատ համոզմունք էին հայտնում, որ Առաքել էլոյանի փախուստի ու վերապարձի պատմությունը քաղաքական բնույթ չունի, որ էլոյանի կերպարը յուրօրինակ, աղքային կերպար է, առաջին հայացքից անհասկանալի ու առեղծվածային, մանավանդ՝ օտարի համար։ Իսկապես կարուն է նրան տարել հայրենի եզերքները, և ետ է կանչել նրան հարազատ ժողովուրդը։

Արշու Մամերյանը հակառակ կարծիք էր հայտնում։ Այդ խորամանկ, նենդ գյուղացին, որ հայտնի հեքիաթ պատմող է, ասում էր նա, հրաշալի կերպով խաբել է ձեզ։ Մի անգամ, ասում էր, ես 1919 թվականին Աստրախանում մի էղպիսի թաթար մուժիկի բռնեցի, անմեղ էր ձեւանում...

— Շատ ենք լսել այդ պատմությունները, — ակնհայտ տհաճությամբ նկատեց Հայկազ Շավարշյանը, — դուք ասեք, թե ի՞նչ ապացույցներ ունեք, որ Առաքել էլոյանն անգլիական լրտես է, հակահեղափոխության ընդհատակի գործիչ, ինչպես գրել եք գրավոր։ Ի՞նչ ապացույցներ ունեք...

— Ինչ ապացույցնե՞ր ունեմ, — կրկնեց Մամերյանը՝ մանրիկ աշքերն ավելի կկոցելով, — ապացույցն իմ շեկիստական բնագդն է... Թույլ տվեք ես նորից սկսեմ քննությունը։ Սկսեմ էն գլխից ու ձեզ ապացույցներ տամ... Ինչո՞ւ ինձ քննությունից հեռացրիք, նրա համար, որ սահմանը խախտած դիվերսանտին մի դմբուզ եմ հասցրե՞լ, սկայտ, ոյալույսա, մե՞ծ բան է, էլի՛։ Թույլ տվեք էն գլխից սկսենք, կերեա, թե ինչն ինչոց է։ Առաքել էլոյանը լավ հեքիաթ պատմող է, բայց ես հեքիաթներին հավատացող չեմ որոշ ընկերների նման։ Ես

Էղպիսի հեքիաթներ շատ եմ լսել ու լավ տեսել եմ, թե նրանց տակին ինչ կա թաքնված...

Հայկազ Շավարշյանը լուռ, ուշադիր նայում էր այդ մարդուն, որին ճանաշում էր քսան տարուց ավելի ու չէր հիշում մի դեպք, որ նա մարդկանց հավատար, որևէ մեկի պաշտպաներ, հազար մեղքերի ու հանցանքների մեջ մեղադրվող մարդու վրայից հեռացներ թեկուզ մեկն այդ մեղքերից ու հանցանքներից, նրա վրա մյուս ինն հարյուր իննսուն ինը թողնելով... Շատ այդպիսի դեպքեր էր հիշում Հայկազ Շավարշյանը, բայց Ծամերյանը երբեք այսօրվա պես անախորժ չէր եղել: Նա գիտի, թե ում է դուր գալիս իր այս «ուղղափառությունը» և ինչ կշահի ինքը դրանից:

Ծամերյանը շարունակում էր.

— Մենք հեղափոխության պաշտպաններն ենք: Այսպիսի մոմենտներին հենց որ աշխներս փակենք, թշնամին մեր քթի տակից կփախչի: Թշնամու ճակատին էլ հոգրած չի՝ լինում, թե ով է: Նա մի օր տրեխ է հագնում, կարկատած շալվար, մի ուրիշ օր՝ ուրիշ բան...

«Ախ, ինչքա՞ն զզվելի ես դու, — մտածում էր Շավարշյանը, — ինչքա՞ն վնասակար տիպ ես: Ոչնչություն ես դու, բայց վտանգավոր ես, որովհետեւ վերեռում հովանավորներ և ներքեռում հետեռդներ ունես»...

— Ինչ ուզում եք, մտածեք իմ մասին, բայց իմ կարծիքով մենք էսօր էլ պիտի էնպես ծառայենք հեղափոխությանը, ինչպես 1919 թվականին էինք ծառայում, — շարունակում էր Ծամերյանը, — որ ոչ մի Առաքել էլոյան իր հեքիաթներով շխարի մեզ...

— Շատ եք խոսում ձեր ծառայություններից, ընկեր Ծամերյան, — միշամտեց երիտասարդ, մարմնեղ քննիչը, բարեհոգի ժպիտն աշքերում, — շատ եք խոսում ձեր ծառայությունների ու չեկիստական բնագդի մասին, կարծես թե իսկապես հեղափոխությունը դուք մենակ ձեր ուսերին եք տարել, մեր երիտասարդ լինելն էր մեր երեսով եք տալիս: Իսկ կուսակցական ձեր տոմսի մեջ ինչո՞ւ է նշված 1922 թվականը...

Հայկազ Շավարշյանը զանգահարեց, սաստելու երիտա-

սարդին, նկատել տվեց, որ դա այսօրվա քննության խնդրին շի վերաբերվում, որ հարկ չկա շեղվել նյութից:

— Զէ, որ հարցնում է, պատասխանեմ,— ասաց Շամերյանը, — շատերը գիտեն, թե դա ինչ պատմություն է, իրեն՝ Լավրենտիին էլ հայտնի է էդ պատմությունը: 1919 թվին բելովադեյցիների շրջապատման մեջ ընկա իմ տղաների հետ: Շորերս փոխեցի, գրիմ արի, տոմսս էլ թաքցրի, որ շրջապատումից դուրս գանք: Խնդիրս կատարեցի, հետո որ վերադարձանք, տոմսս չգտա, ու էդպես մեխանիկորեն դուրս մնացի, մինչև 1922-ը: Դրանից հետո տնտեսական աշխատանքի ֆրոնտումն էի: Նախանցյալ տարի Լավրենտին կանչեց անձամբ իր մոտ ու հրամայեց, որ էլի շեկիստական աշխատանքի վերադառնամ: Դու դեռ պետք ես հեղափոխության շահերին, Շամերյան, ասում է, հիմի Հայաստանում քո կարիքն ունենք: Պետք է Հայաստան ուղարկենք քեզ՝ հակահեղափոխության գեմ պայքարելու: Էսպես է պատմությունը: Դրանով դու ինձ շե՞ս վարկաբեկի: Ում որ պետք է, ինձ լավ է ճանաչում: Դու Առաքել ելոյանի գործից խոսի: Ասա, թե ո՞նց ես անմեղացրել, մաքուր աղավնի ես դարձրել էդ դաշնակցական խմբապետին...»

Երիտասարդ քննիչն էլ բորբոքվեց: Ուզում էր պատասխանել նրան, նախագահը թույլ շտվեց: Վիրավորված՝ երիտասարդը նստեց, շողացող ճակատը հենելով ձախ ձեռքի բոռնցքին: Երեսում էր, որ Հայկազ Շավարշյանը սիրում է նրան: Սիրում էր ու խնայում: Նայում էր նրան փաղաքշող հայացքով ու մտածում. «Դեռ շատ բան չգիտես դու, սիրելիս, այդպես բորբոքվելով շես էլ իմանա: Չգիտես դու, որ Շամերյանը երբեք շեկիստ շի եղել այն տարիներին, եղել է միայն վարձկան, այն էլ երկու տերերի: Չգիտես, որ այդ բանի ապացույցները փակված են մի դարակում, որի բանալիներն իր գրպանում պահողն էլ հենց հովանավորում է նրան, եվ այդ հովանավորը ավելի ուժեղ է, քան ես ու դու միասին: Շատ բաներ դեռ չգիտես դու, սիրելիս»...

Քիչ հետո երիտասարդ քննիչը կրկին ոտի կանգնեց ու հարձակվեց Շամերյանի վրա:

Նախագահը խիստ սաստեց նրան:

— Ճիշտ չեք պահում ձեզ: Ճիշտ չե՞ք պահում:

— Ի՞նչ ես աքլորանում, տո՛,— պատասխանեց Շամերյանը երիտասարդին:

Վեճը խիստ սաստկացավ: Առաքել էլոյանի անունն արտասանվեց հազար անգամ՝ բարակ ու սուր, հաստ ու խոպոտ ձայներով, բարձր ու ցածր ելեջներով՝ Առաքել էլոյան, էլոյան Առաքել, էլոյան, էլոյան...

Արշո Շամերյանը մենակ մնաց: Բայց նա հավատաց, որ կողմնակիցներ ունի այն մարդկանց մեջ, որոնք լուր մնացին: Կոլեգիայի նիստի եզրակացությունն այն էր, որ Առաքել էլոյանի թուրքիա գնալն ու վերադառնալը որևէ քաղաքական նպատակ չի հետապնդել, որ Առաքել էլոյանը որևէ կապ չի ունեցել որևէ քաղաքական խմբակցության հետ, որ թուրքական հանրապետության արտաքին գործերի մինիստրության պատասխան նոտայի մեջ եղած մեղադրանքներն Առաքել էլոյանի նկատմամբ՝ չեն հաստատվում: Որոշվեց այդպես էլ գրել Անդրկովկասյան Պետքաղվարչությանը, ուղարկելով այնտեղ հետաքննության բոլոր նյութերը:

— Առարկողներ կա՞ն այսպիսի ձեակերպումների դեմ, — հարցրեց Հայկազ Շավարշյանը:

Զկային:

Քիչ ուշացումով ոտքի կանգնեց Արշո Շամերյանը:

— Թույլ տվեք ես մնամ իմ հատուկ կարծիքի վրա, — ասաց նա:

— Մնացեք, — պատասխանեց Շավարշյանն ու ավելացրեց, — ինդրեմ, մնացեք ձեր հատուկ կարծիքի վրա:

— Եվ ինդրում եմ թույլ տվեք իմ հատուկ կարծիքը ներկայացնեմ կավրենտի Պավլովիչ Բերիային...

— Ներկայացրեք ում ուզում եք, — հազիվ իրեն զսպելով ասաց Շավարշյանը, — դուք արդեն ներկայացրել եք Ձեր հատուկ կարծիքը տասնհինգ օր առաջ...

— Այո, — ասաց Արշո Շամերյանը, — և էլի կներկայացնեմ...

— Գիտեմ, — ժպտաց Շավարշյանը:

Նիստը դրանով ավարտվեց: Բորբոքված դուրս եկան, ու ամեն մեկն իր գործին գնաց: Բայց այդ ամբողջ օրը կոլեգիայի նիստում եղած վեճը շարունակվում էր սենյակներում: Նիստ պարսավում, դատապարտում էին Ծամերյանին, ծաղրում էին նրա «չեկիստական բնագդը»: Իսկ Ծամերյանն, անց ու դարձ անելով միջանցքներով, լսում էր այդ խոսակցություններն ու ինքն իրեն ժպտում էր: Նա բնավ չէր անհանգըտանում ու չէր ընկճպում, որ մենակ է մնացել:

Մի շաբաթ հետո Հայկազ Շավարշյանին կանչեցին Անդրկովկասյան պետքաղվարչություն: Հիմա էլ այնտեղ էր քնընվում Առաքել Էլոյանի գործը:

Երեք օրից հետո Շավարշյանը վերադարձավ՝ տրամադրությունը կոտրված, թեև ջանում էր, որ այդ բանը չերևա: Երեք օր հետո էլ ստացվեց Անդրկովկասյան պետքաղվարչության որոշումը, որն ազդարարում էր.

«Հայաստանի պետքաղվարչության կոլեգիան և Հատկապես ընկեր Հայկազ Շավարշյանը, քննելով պետական սահմանը խախտած, Թուրքիա փախած և այնտեղից ետ բերված Առաքել Հակոբովիլ Էլոյանի գործը՝ հապճեպ, մակերեսային, սուբյեկտիվ եզրակացության են հանգել, ազատ արձակելով պետական հանցագործ Էլոյանին»:

Զգոնության պակասի համար այդ որոշման մեջ նկատողություն էր հայտարարված Հայկազ Շավարշյանին: Նշված էր, որ գործի հետաքննության ընթացքում կոպտություն է թույլ տվել Արշո Ծամերյանը, բայց ճիշտ է եղել նրա դիրքը Էլոյանի հանցագործության նկատմամբ: Ծամերյանը նույն որոշումով նշանակվել էր Հայաստանի պետքաղվարչության քնընշական բաժնի պետ: Իսկ Էլոյանի հարցաքննությունը վարած մյուս երկու քննիչները տեղափոխվում էին աշխատելու Անդրկովկասյան պետքաղվարչությունում:

Որոշման վերջին կետը շատերը չէին հասկանում: Եթե սխալ է եղել եզրակացությունը, ապա ինչո՞ւ են Էլոյանի քընիշներին տանում ավելի վերև:

Զհասկացողներին օգնության հասավ Ծամերյանը.

— Լավրենտին էղպես է դաստիարակում չեկիստներին:

Կտեսնեք, թե մի հինգ-վեց տարի հետո նրա ձեռքի տակ ինչ տղաներ կդառնան նրանք...

Այդ որոշումից մի երկու օր էլ հետո ստացվեց Անդրաբետքաղվարչության նախագահի հրամանը.

«Կալանքից ազատված պետական հանցագործ Առաքել Հակոբովիշ էլոյանի վրա սահմանել կրկնակի, մշտական հսկողություն՝ Պետքաղվարչության գործակալների և սահմանապահ զորամասերի կողմից և ամեն շաբաթ Անդրաբետքաղվարչությանը տեղեկագիր ներկայացնել Առաքել էլոյանի վարքի մասին»։

Հայկազ Շավարշյանը խորը մտածմունքի մեջ էր ընկել։ Հազար ինն հարյուր տասնյոթ թվականից մինչև հազար ինն-հարյուր քսանմեկ թվականն ավելի ծանր դեպքերի մեջ էր եղել նա, բայց երեսույթներն այսպես մուժ ու անհասկանալի շէին նրա համար, օդն այսքան պղտորված չէր թվացել նրա աշքին։

Հենց նույն օրերին հայտնի դարձավ, որ Հայկազ Շավարշյանը ներկայացել է Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահին ու հրաժարական է ներկայացրել, ինդրելով թույլ տալ իրեն գնա Մոսկվա՝ արդյունաբերական ակադեմիայում սովորելու ջանկանում է իր կյանքը նվիրել երկրի էլեկտրիֆիկացիային։

Այդ դեպքը նույնպես զանազան մեկնաբանությունների նյութ եղավ։ Երեսունվեց տարեկան հասակում մարդ նոր կզնա սովորելու, նո՞ր կմտածի մասնագիտություն ձեռք բերելու մասին, — հարցնում էին մարդիկ միմյանց։

— Նա այնտեղ երկու տարի սովորել էր, — ասաց Շամերյանը, որ բոլոր տարակուսանքների ժամանակ հայտնվում էր քննկերների կողքին ու բացատրում, թե ինչն ինչոց է, — 1927 թվին երրորդ կուրսից ետ կանչեցին աշխատանքի, հիմա թող գնա սովորի։ Թող սովորի՝, սովորելու կարիք ունի...

ՎԵՐՋԵՐԳ

Առաքել էլոյանը երեանի բանտից դուրս եկավ կերպարանափոխված։ Նրան ստիպել էին տրեխների փոխարեն կոշիկ

հագնել, նոր շալվար ու պիջակ էին հագցրել, մի կիսամաշ փափախ էին դրել զլիխին: Ու բոլորն էլ էնպես հարմար՝ չգիտես որտեղից էին գտել: Դեմքը մաքուր սափրել էին ու գնացքի տոմսը ձեռքը տալով՝ ճամփու դրել.

— Գնա քո տունը, Առաքել, մեկ էլ էղպես սխալմունքի մեջ լընկնես:

Ու տուն էր վերադառնում Առաքելը՝ զվարթ, ուրախ, կարծես շահելացած: Երջանիկ էր զգում իրեն, որ իր սրտի մուրազը կատարեց՝ երկիրը տեսավ, վայելեց, որ այստեղ ամեն ինչ բարեհաջող վերցացավ, որ խղճով, բարի մարդիկ կան աշխարհում, որ աշխարհում արդարություն կա...

Նրա ազատվելու լուրն իրենից շուտ էր գյուղ հասել: Դեռ իր տան շեմից ոտք ներս չէր դրել, որ բակը լցվեց գյուղացիներով: Եկել էին Առաքելին տեսության՝ է՛լ ալաշկերտցիներ ու խնուացիներ, մանազկերտցիներ, մշեցիներ ու մոկացիներ, է՛լ սասունցիներ, ոզմեցիներ, բիթլիսցիներ, շատախցիներ ու վանեցիներ, է՛լ ղարսեցիներ, իգդիրցիներ ու կողբեցիներ: Զե որ Արագի ափի այդ գյուղը բարբառների ու տարազների խառնուրդ էր: Ասում էին, որ Տաճկաստանի ու Սուրմարիի յոթանասուն յոթ տարբեր գյուղերից եկած գաղթականներ բնակություն էին հաստատել Արագի ափի այս գյուղում:

Թոլորն էլ հավաքվել էին Առաքելի բակն՝ իրենց կորցրած աշխարհներից խապրիկներ իմանալու: Բայց Առաքելը ներսից իր տան դուռը փակել էր: Ոչ հավաքվածներին էր ներս թողնում, ոչ էլ ինքն էր դուրս գալիս: Ներսում Սանամը փլվել էր նրա կրծքին, լաց էր լինում:

— Առաքել ջան, դուրբան, հեյրան, քո տանջված ջանին մատաղ էղնիմ, Առաքել...

Տղաները տանը չէին: Արամը գնացել էր բաղաք, բանվոր էր դարձել, Սանամը շգիտի, թե ինչ գործարանում, Տիգրանը փախել էր Ծոլսաստան, մենակ մի նամակ էր գրել: Շիլ Գարեն գեղի տերն ու տիրականն էր դարձել, դռնով անցնելիս հազար ու մի կեղտոտ խոսքեր էր թափում բերնից: Գնացող եկող, օգնող միսիթարողներ էլ կային, փառք աստծու, ապրին վանքեցի Մուշեղն ու իր տղաները:

Սանամը վուազ-վուազ պատմում էր, և Առաքելը լուռ լսում էր, թութունի խիտ քուլաներ բաց թողնելով բերնից: Իսկ բակում հավաքվածներն աղաղակում, դուրս էին կանչում Առաքելին:

Իր ավանդական մահակը ձեռքն առնելով, նա բացեց դուռն ու դուրս եկավ բակը:

Հավաքվածները մի պահ շշմեցին: Կարծես ուրիշ մարդու էին տեսնում, որ նման էր իրենց գյուղացի դաշտապահ Առաքել էլոյանին, բայց ավելի լայնաթիկունք, լայնալանջ, ավելի հաղթանդամ մի ծերունի հսկա էր, որ թվում էր, թե եկել է հին-հին հեքիաթների ու առասպելների աշխարհներից:

Ազդեցիկ էր հիմա Առաքելը, պատկառելի:

— Ժողովո՞ւրդ, ախպրտի՞ք, խոնարհվեք, Առաքել երկրեն կուփա, — հուզմունքից դողացող ձայնով ասաց Վանքեցի Մուշեղն ու առաջինն ինքը գլխից իջեցրեց հին փափախը:

Երկյուղածությամբ լոեցին մի պահ բոլորը: Առաջինը նույն Մուշեղը մոտեցավ:

— Առաքել, հավատա՝ դու իս, Առաքե՞լ...

Ամեն կողմից հիմա ձայն տվին.

— Առաքել, բարով տեսանք, դուրբա՞ն:

— Առաքե՞լ...

— Առաքե՞լ...

Տարեկիցները շրջապատեցին նրան: Թողորի ողջույններին պատասխանելով գլխի ծանր խոնարհումով, Առաքելը լուռ նստեց պատի տակի իր հին կոճղին, դեմքը հենելով մահակին:

— Պատմե, Առաքել...

— Ո՞ւր գնացիր, ի՞նչ տեսար:

— Երնեկ քու աշքերուն, Առաքել...

— Հազար երնեկ քըզի, Առաքել:

— Առաքե՞լ...

Առաքելը հուզմունքից գոմեշի նման փնչում էր ու շգիտեր որին պատասխանի, ի՞նչ ասի, ի՞նչ չասի:

— Առաքել, մի սպանե, ըսե, հասա՞ր նպատ լեռ...

Հարցնողը Վանքեցի Մուշեղն էր:

— Հասա՛, Մուշեղ...

— Ի՞նչ տեսար...

Առաքելը երկար դադարից հետո հառաջեց ու ասաց.

— Ի՞նչ տեսնենք: Մեր վանք էլման հմալ իր տեղ կայնուկ էր, գետ լե էլման հմալ կերթե՞ր...

Ամբողջ օրը նրանից շհեռացան իրենց հայրենիքները կորցրած մարդիկ, բայց Առաքելը ոչ մի նոր բան չասաց.

— Վանք իր տեղ կայնուկ էր, գետ լե էլման հմալ կերթե՞ր...

Իրիկնադեմին նրա բակը մտավ գյուղական խորհրդի նոր նախագահ Շիլ Գարեն:

— Ի՞նչ կա հավաքվեր իք: Հարսնի՞ք է, փլա՞վ կբաժնին; թե փառհլեվան կխաղցուն: Ցրվե՞ք...

Գյուղացիները ցրվեցին: Լոռվյուն տիրեց Առաքելի բակում: Ինքն ու Սանամը ներս գնացին:

Մի քանի օր տնից դուրս չէր գալիս Առաքելը: Ոչ մի տեղ չէր գնում, ոչ մեկի հետ չէր խոսում: Իր տունն էլ չէին գալիս: Մի շաբաթ հետո սկսեցին գալ, գնալ: Նույնիսկ Շիլ Գարեն էլ եկավ:

— Դե, ի՞նչ տեսար, ամի Առաքել, պատմե լսինք...

Բայց Առաքելը նրան էլ ոչինչ շպատմեց: Տեսնես ինչո՞ւ է քաղցրացել Շիլ Գարեն: Էստեղ մի բան կա: Ի՞նչ է լսել...

Մի քանի օր հետո սկսեց տնից դուրս գալ, նստել տան առջևի կոճղին, ծխել, ծխել: Հայացքը երբեմն դարձյալ ընկնում էր Բարդուղյան լեռներին, երկար նայում էր այն կլորակ գագաթին, որին հասնելով, կանգնեց ու նայեց մեկ հյուսիս, մեկ հարավ: Մի կողմում Արարատյան դաշտն էր, մյուս կողմում՝ Զիրավի հովիտը: Նայում էր սարերին ու չէր հավատում, թե անցել է նրանց վրայով, գնացել է երկիր, տեսել ու ետ է եկել:

Աշքերը փակում ու մրմնչում էր ինքն իրեն.

— Էղ ինչ խորոտ երազ էր, որ ես տեսա, երնեկ իմ աշքերուն...

Մի իրիկուն Առաքելենց տուն եկավ Վանքեցի Մուշեղը, Առաքելի հին ու հավատարիմ, դարավոր ընկերը: Նա ու Սա-

Նամը խնդրեցին, որ հիմա պատմի Առաքելը, թե ուր գնաց,
ինչ տեսավ, ինչ կար երկիր, ինչ չկար: Հիմա մենակ են, օտար
մարդ ներկա չէ, դուռն էլ փակել են: Ու այս անգամ էլ նոր բան
չիմացան նրանք, բացի նրանից, որ նպատ լեռան ստորոտի
Հովհաննու մեծ վանքը դարձյալ կանգուն է մնում իր տեղում,
և Մուրադ գետն էլ, մեր Արածանին, դարձյալ առաջվա պես
հոսում է մարգագետինների միջով՝ արևելքից դեպի արե-
մուտք...

1964

Գուսակերտ